

Tingstade kyrka

Karaktärisering 2021

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 Gotlands
Museum

Dnr: 2019-17

Dnr Visby stift: SS 2019-0010

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.
Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2022/024569.

© Gotlands Museum

Strandgatan 14

621 56 Visby

© Visby stift

Norra Kyrkogatan 3

621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund.....	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Tingstäde socken.....	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	9
Kyrkogårdens huvuddrag	9
Historik.....	11
Nulägesbeskrivning	15
Kyrkobyggnaden.....	36
Kyrkans huvuddrag.....	36
Byggnadshistorik	42
Nulägesbeskrivning	54
Restaureringar	136
Arkeologi	142
Fornlämningar.....	143
Kyrkogården	143
Arkeologiska undersökningar	143
Värdering.....	144
Allmänt.....	144
Bruksvärden	146
Kyrkobyggnaden.....	147
Kyrkans inventarier	148
Kyrkogården	148
Händelselista	149
Lagskydd.....	153
Källor och litteratur.....	155
Otryckta källor.....	155
Tryckta källor.....	155
Kartor	155

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt spår av förändringar som har gjorts och observation av kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv, samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bild databasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

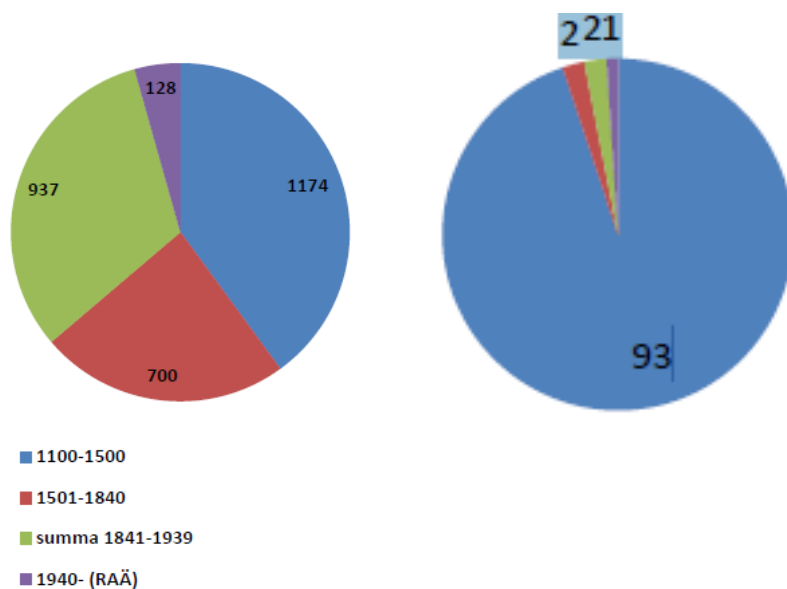
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgs kyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggnandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggnandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpussatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

Omgivningar

Tingstäde socken

Tingstäde kyrka ingår i Norra Gotlands pastorat. Den är belägen på norra Gotland, ca 26 km från Visby. 2020 var antalet invånare i Tingstäde socken 367.

Kyrkomiljön

Kyrkan och kyrkogården ligger intill en trevägskorsning, där landsvägen som går mellan Visby och Fårösund korsar vägen som leder till Hejnum.

Kyrkogården ligger på en mycket markant höjdstreckning, Tingstädeåsen. Landsvägen sträcker sig utmed den södra kyrkogårdsmuren. På den södra sidan om vägen ligger skolan med skolgård. Öster om kyrkogården finns ruïn lämningar av en byggnad, möjligare ett tidigare bostadshus, och i sydost ligger det vidsträckta Tingstäde träsk. I väster och nordväst angränsar kyrkogården mot gårdsbebyggelse och en parkliknade trädgård.

Tingstäde kyrkomiljö fotograferad från ovan, sydost 2021. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Tingstäde kyrka och kyrkogård fotograferad från ovan, norr 2021. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Öster om kyrkan ligger ruinlämningar efter en medeltida stenbyggnad vars historia inte är klar. Foto ES 2021.

Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

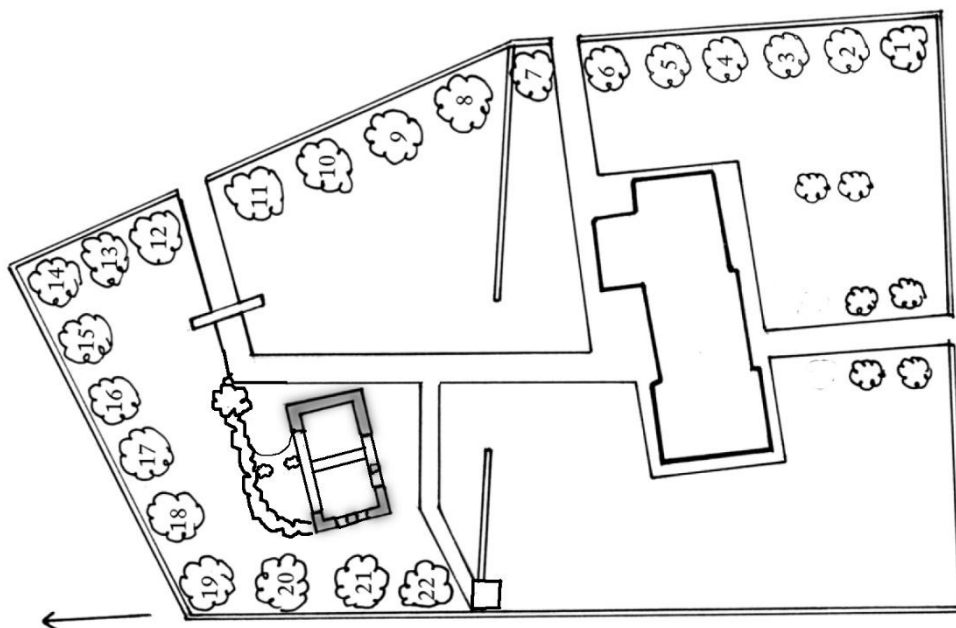
Kyrkogården utvidgades åt norr under slutet av 1940-talet. Den äldre delen omges av stenmurar med ålderdomliga drag och har aldrig utvidgats. I den sydöstra yttre muren finns ett par hästbindslen. I sydost finns en stiglucka uppsatt av material från medeltiden, bland annat av reliefer som kan härröra från en medeltida prästgård. Kyrkogården är öppen med enstaka planterade träd. I den yngre delen finns medeltida lämningar, troligen från den tidigare prästgården (under jord) och en trappgavelport som ledde in till prästgården. Kyrkogården omges av en trädkrans. Här finns också en minneslund.

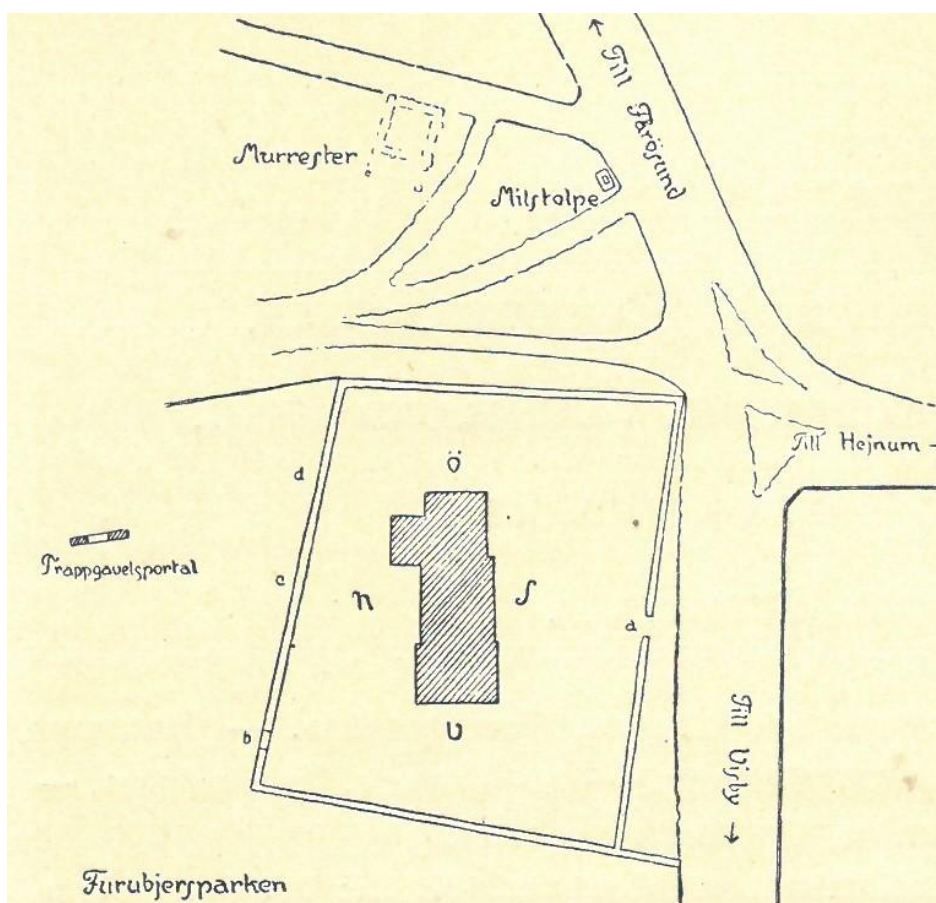
Tingstäde kyrka och kyrkogård fotograferad från ovan, söder 2021. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Tingstäde kyrka och kyrkogård fotograferad från ovan, sydost 2021. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Situationsplan Tingstäde kyrkogård. Upprättad 2013, reviderad 2021, Gotlands Museum.

Situationsplan Tingstäde kyrka 1913. a = den södra ingången, b = den norra kyrkogårdsporten, c = en senare upptagen öppning, d = en tidigare ingång som användes av begravningsväg som kom från norr. Ur Sveriges kyrkor 1925.

Historik

Skatteläggingskartan från 1752 visar att kyrkan omges av åkermarker i norrväster och öster. Även det vägsystem som finns kvar idag har bevarat sin ursprungliga sträckning. Laga skiftes karta från 1891 ger en bild av kyrkogårdens omfattning. Den har ännu inte utvidgats mot norr, vilket skedde under slutet 1940-talet.

Norr om kyrkan finns en medeltida trappgavelportal samt ruinlämningar som har tolkats som den medeltida prästgården, beskriven av Jöran Wallin 1740 som ”storartad”. I början av 1910-talet låg på prästgårdstomten en stenbyggnad med flistak vilken kanske hörde till prästgården. Sedan prästgården och en nordportal i kyrkogårdsmuren förfallit uppfördes 1762 nuvarande nordportal. I den södra mursträckningen fanns enligt uppgift 1913 ”för kort tid sedan en murad portbyggnad med sittplats för tre på var sida in”. I den nordöstra mursträckningen fanns ytterligare en ingång: ”det var brukligt, att liktåg som kommo från nor togo vägen genom den i norr stående prästgårdsportalen och därpå genom den nämnda nordöstra ingången.” (Sveriges kyrkor 1925). Strax öster om kyrkogården har det funnits en äldre medeltida stenbyggnad, möjligen en kastal.

Skatteläggingskarta
Tingstäde sn 1752

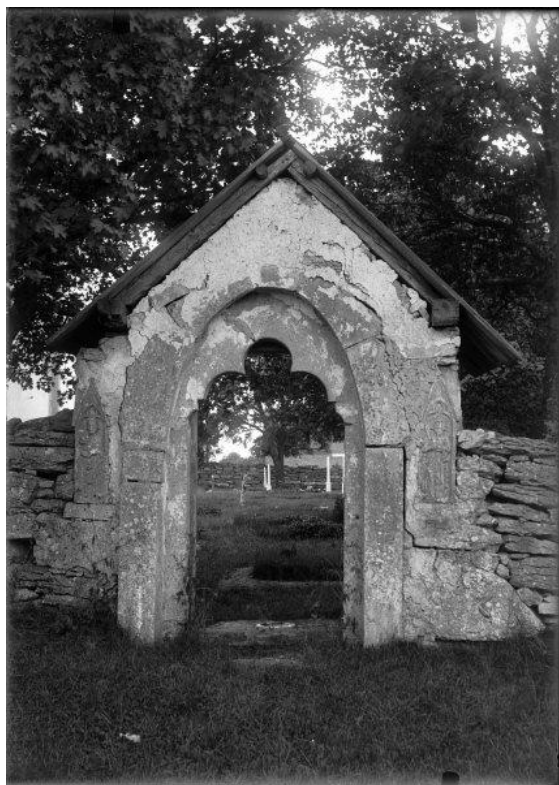
Laga skiftes karta
1891. Kyrkogården
har ännu inte
utvidgats mot norr.

Tingstäde kyrka fotograferad från söder. Vid kring kyrkogården syns trädplanteringar med äldre och yngre träd. Foto Einar Erici 1914. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Tingstäde kyrka. Södra delen av kyrkogården. Det finns enstaka stående gravvårdar och liggande hällar. Foto okänd, okänt datum, troligen i början av 1900-talet. Foto RAÄ, Kulturmiljöbild.

Norra kyrkogårdsportalen fotograferad från norr, uppsatt 1762 av material från 1200- och 1300-talen. Foto omkring 1900. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Norra kyrkogårdsportalen, fotograferad från söder. Foto okänd. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Norra kyrkogårdsportalen, västra sidan, Paulus ca 1350. Foto A Lundmark. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Norra kyrkogårdsportalen, östra sidan, Petrus ca 1350. Foto A Lundmark. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Den yngre kyrkogården, utvidgad i slutet av 1940-talet. Här skall en medeltida prästgård ha legat med infart i den bevarade medeltida trappgavelporten. Foto Nils Lagergren 1958, RAÄ, Kulturmiljöbild.

Den yngre kyrkogården fotograferad från nordost. Foto Nils Lagergren 1958, RAÄ, Kulturmiljöbild.

Den medeltida trappgavelporten som ledde in till prästgården. Foto Iwar Andersson, troligen 1940-talet. Foto RAÄ, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Kyrkogården utgörs av en äldre del i söder och en yngre i norr som tillkom i slutet av 1940-talet. Den äldre delen av kyrkogården är i det närmaste rektangulär, hörnen är dock ej helt rätvinkliga, största bredden i öst-västlig riktning. I norr ligger den yngre delen av kyrkogården. Den är än mer oregelbunden i sin utformning. Här finns en medeltida trappgavelsport och en rekonstruktion av den förmodade gamla prästgårdens grundmurar.

Kyrkogården omges av en kallmurad kalkstensmur, ca 130 cm hög, 140 cm bred i öster och söder på den gamla kyrkogården. I övrigt är den något smalare. Den äldre och yngre kyrkogården avgränsas av en kallmurad kalkstensmur. På yttersidan av muren finns hästbindslen i den södra murens östra del. Enligt P A Sävje skall det ha funnits 12 hästbindslen. Ur murens insida mitt för tornets västportal finns fyra utskjutande stenar som kan ha varit underlag för sittbräder. I kyrkogårdsmuren ingår bildstensfragment, den äldre delen av den norra muren tycks delvis vara uppförd av sten från den rivna prästgården.

Kyrkogården har tre öppningar, en i söder och två i öster varav en på den äldre kyrkogården och en på yngre kyrkogården. Nämnade ingångar har järngrindar. Ingången till den yngre kyrkogården har murade stolpar med pyramidformade krön och kors.

Muren mellan den yngre och äldre kyrkogården har en bred öppning utan grind. Samma mur har i väster en nu tillsluten stiglucka, den äldre kyrkogårdens norra stiglucka med fint huggna medeltida stendetaljer i murverket. I en takbjälke finns inristat ”Anno 1762 den 8 juni” vilket troligen syftar på när stigluckan uppfördes. Den anses ha uppförts av stenmaterial från den gamla prästgården (SvK). Porten flankeras av stenreliefer, troligen från mitten av 1300-talet föreställande aposteln Petrus på ena sidan och aposteln Paulus på andra (SvK). Taket är ett sadeltak beklätt med falar.

Den yngre kyrkogården omfattar idag den gamla prästgårdens tomt. I området finns en trappstegsformad portal, uppförd av kalksten från 1300-talet, troligen utgjorde den inkörspport till prästgården, likt den vid Bro kyrka där det troligen legat en medeltida prästgård.

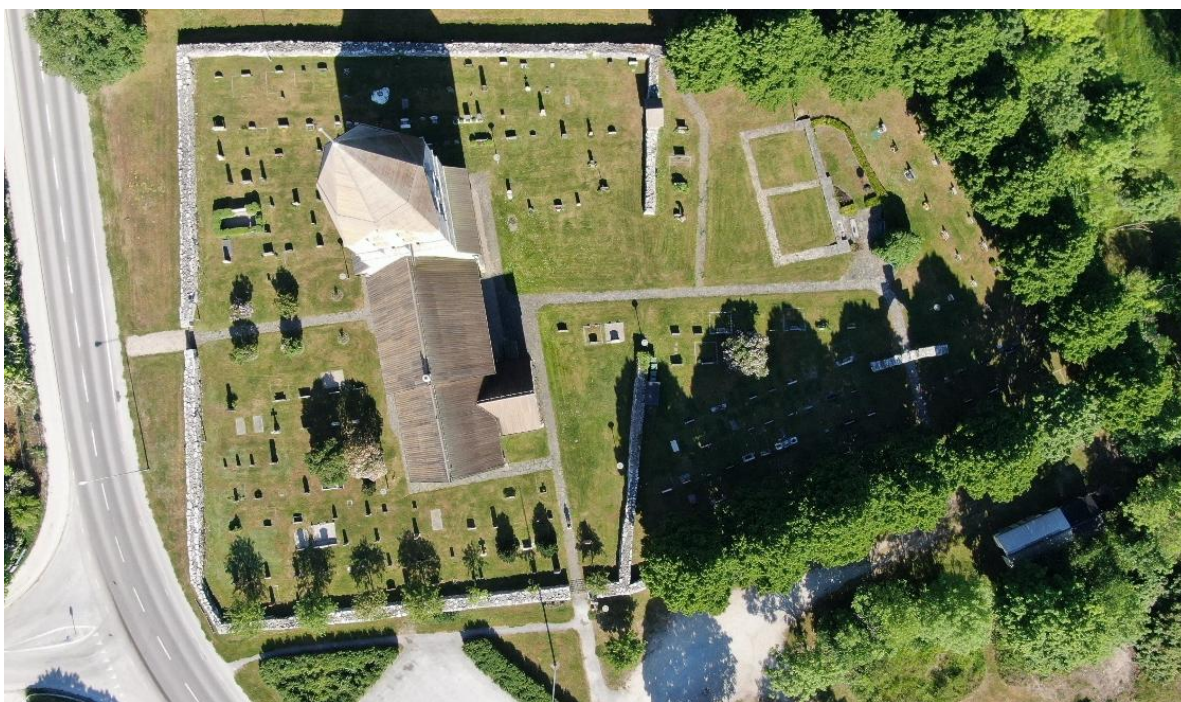
Gångarna på kyrkogården är belagda med kalkstensflis. På kyrkogården finns nio lyktstolpar, enkelt utformade samt tre fasadbelysningar med vardera tre spotlights.

Vid den östra muren finns en trädrad bestående av yngre friväxande rönn (nr 1-7). Den yngre delen av kyrkogården omfattas av en trädkrans av äldre hamlad lind (nr 8-22). Solitära träd saknas. Söder om kyrkobyggnaden vid ingången finns tre par stamsyrener och två äldre stamsyrener vid en grav (markerade på kartan men ej numrerade). (Se situationsplan s. 11).

På den äldre kyrkogården finns det gravar söder, väster och öster om kyrkan, varav många högresta gravvårdar söder om kyrkan. I nordost saknas synliga gravar. På den yngre kyrkogården anlades en minneslund 2020 alldeles norr om den rekonstruerade grundmurarna av den gamla prästgården. Minneslundan är belagd med kalkstensflis och omges av häckar med buxbom.

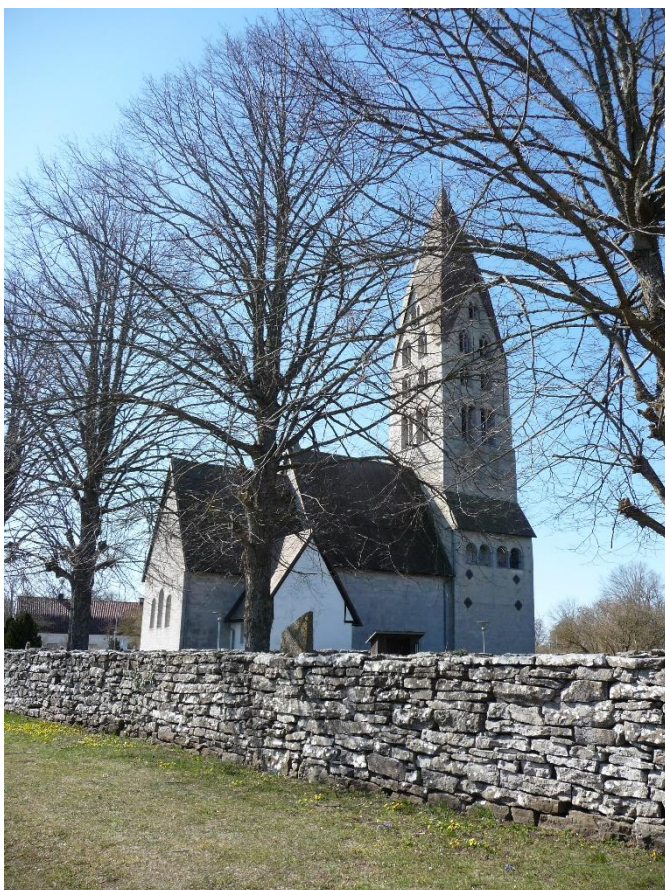
Tingstäde kyrkogård, den sydöstra delen med flera högresta gravvårdar. Foto ES 2021.

Tingstäde kyrkogård fotograferad från ovan 2021. Foto Pär Malmros, Visby stift.

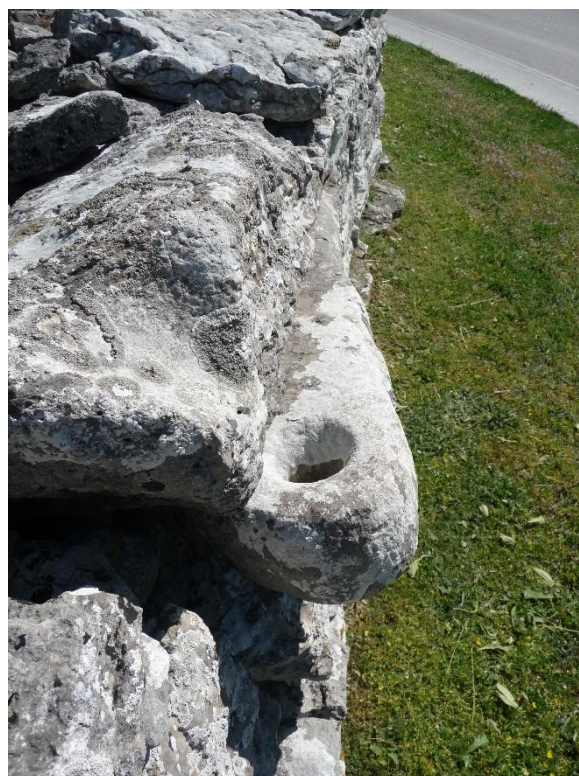
Den södra mursträckningen fotograferad från väster. Foto ES 2021.

Den östra mursträckningen vid den yngre kyrkogården. Foto ES 2021.

Den västra muren med fyra utskjutande stenar i samma höjd framför tornportalen. Troligen har det varit stöd för sittbrädor. Foto ES 2021.

Hästbindslen på utsidan av den östra delen av den södra muren. Foto ES 2021.

Den äldre norra muren som skiljer den äldre och yngre kyrkogården. Foto ES 2021.

Ingången från söder. Foto ES 2021.

Ingången från öster. Foto ES 2021.

Ingången från öster till den yngre kyrkogården. Foto ES 2021.

Den medeltida trappgavelporten fotograferad från öster. Foto ES 2021.

Den norra stigluckan
fotograferad från norr.
Foto ES 2021.

Norra stigluckans portalomfattningar. Till vänster, den östra sidan, Petrus ca 1350. Till höger, den västra sidan, Paulus. Foto ES 2021.

Den norra stigluckan fotograferad från söder. Foto ES 2021.

Takbjälke i stigluckan med inristning "Anno 1762 den 8 juni". Foto ES 2021.

Norra stigluckan sydöstra portalomfattningen. Här finns byggnadssten med mellan halvkolonetter utskjutande hörn. Kolonetterna är krönta av bågformade kapitäl med skarpkantad ekinusring. Hörnen mellan kolonetterna har delvis bevarade diamantstavar. Foto ES 2021.

Norra stigluckan sydvästra portalomfattning. Här finns byggnadssten med mellan halvkolonetter utskjutande hörn. Foto ES 2021.

Gång från den södra ingången belagd med kalkstensflis. Foto ES 2021.

Gångar belagda med kalkstensflis i den yngre kyrkogården. Foto ES 2021.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2021.

Den sydöstra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Här finns ett flertal högresta gravvårdar. Foto ES 2021.

Högresta gravvårdar söder om kyrkan. Utpekade som kulturhistoriskt värdefulla. Foto ES 2021.

Sydvästra delen av kyrkogården med en grav omgiven av en buxbomshäck, något som är mer ovanligt idag. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull. Foto ES 2021.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2021.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2021.

Den norra delen av den äldre kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2021.

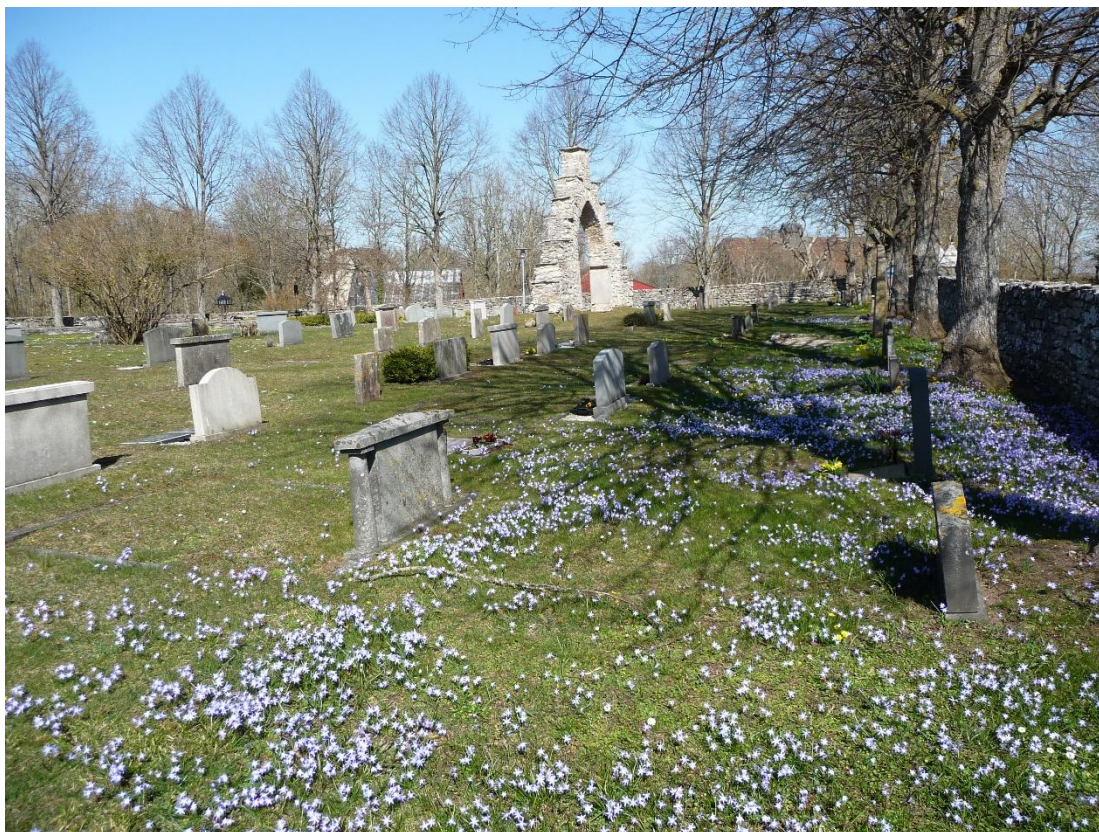
Den norra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Närmast i den nordöstra delen saknas synliga gravar. Foto ES 2021.

Den yngre kyrkogården med markering av den medeltida prästgården och den medeltida trappgavelsportalen i fonden. Närmast den ursprungliga norra muren samt den norra stigluckan. Fotografi från tornet. ES 2021.

Den yngre delen av kyrkogården fotograferad från norr. I centrum står den medeltida trappgavelsporten, vilken ledde in till en förmodad prästgård som revs under 1700-talet. Foto ES 2021.

Den östra yngre delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2021.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Till vänster i bilden syns minneslund. Foto ES 2021.

Närmast en markering med murar och gånger som visar den medeltida prästgårdens bottenplan. Norr om denna ligger en minneslund, anlagd 2020. Foto ES 2021.

Minneslunden fotograferad från sydost. Foto ES 2021.

Äldre gravhällar står lutade mot en förrådsbyggnad alldeles öster om kyrkogården. Foto ES 2021.

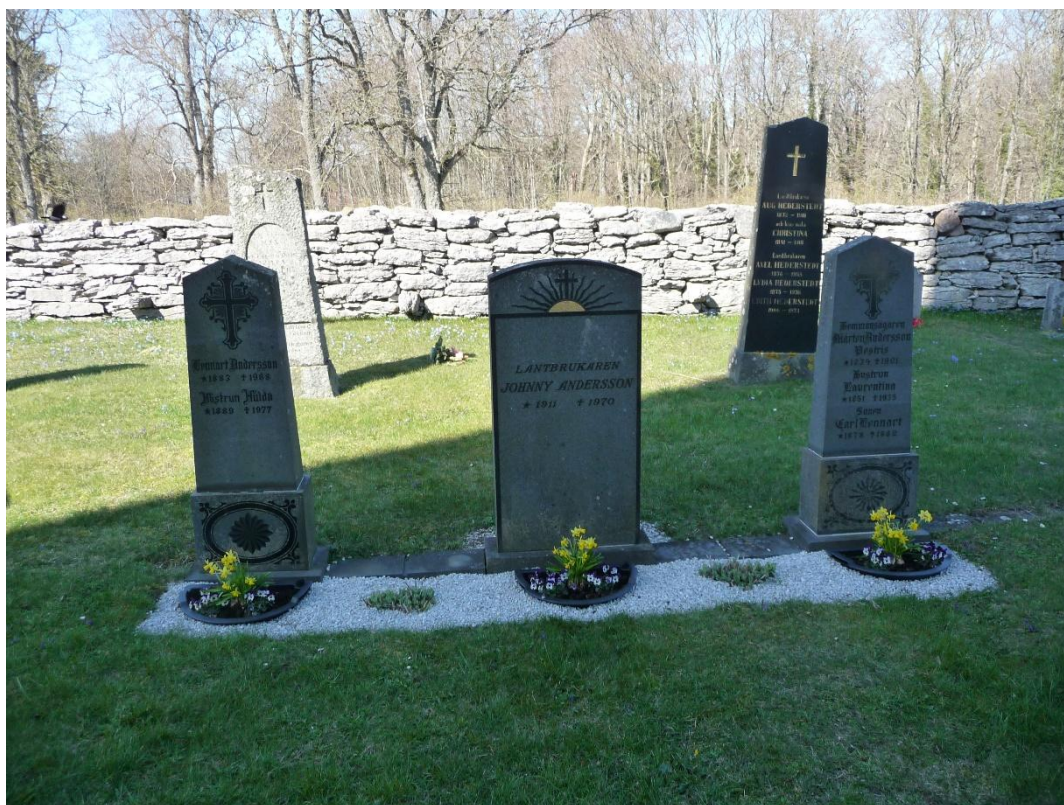

Invid den norra ingångsporten står en gravvård som liknar en trädstam. En ovanlig form på gotländska kyrkogårdar. Foto ES 2021.

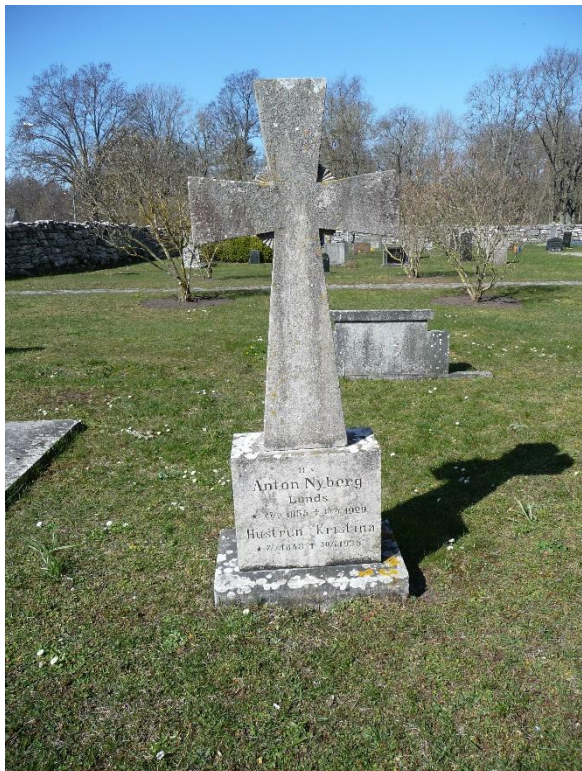
Exempel på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Grusgrav omgiven av stenram, något som är mer ovanligt idag. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2021.

Tre gravvårdar i svart granit. Den högra är äldst, från 1920-talet och mycket tidstypisk. De övriga gravvårdarna är sentida men utformade i en äldre stil. Utpekade som kulturhistoriskt värdefulla genom att de är miljöskapande och exempel på sentida utformning i äldre stil. Foto ES 2021.

Enkelt stenkors i kalksten från 1929. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2021.

Gravvård med drag av nygotisk utformning från 1905. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2021.

Naturromantiskt utformad gravvård i sandsten från 1895, tidstypisk för 1860- till 1890-talen. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2021.

Stående gravvård i svart granit, troligtvis från 1887, tidstypisk för 1890- till 1920-talen. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2021.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Tingstäde kyrka med sitt höga torn med många ljudgluggar hör till en av de mer imponerande på Gotland, trots att kyrkan i sig inte är så stor. Tornet, med sitt läge nära Tingstäde träsk, är synligt på långt avstånd. Höjden har dock inte bara varit till fördel. Hållfastheten har varit osäker, vilket de många ankarjärnen vittnar om, och under första världskriget sågs det som ett strategiskt problem för att det kunde bli ett riktmärke för den närbelägna fästningen. En ibland framförd uppgift finns om att det därför var rivningshotat, men uppgiften kan även härröra från att tornet var i mycket dåligt skick och att Havdhems kyrkas förfallna torn togs ned vid samma tid.

Trots tornet är själva kyrkan inte stor. Det är en genomgående romansk anläggning med undantag för tornets övre del. Kyrkan är en av dem på ön som har en ovanligt stark betoning av västfasaden genom att den mäktiga tornportalen också är kyrkans största, medan södra långhusportalen är mindre än korportalen. Detaljer i utformningen visar tydlig påverkan från flera av kyrkorna i Visby. Byggnadskronologin är ovanlig. När kyrkan utökades med ett nytt och större kor vid mitten av 1200-talet var det inte som första etapp i en större kyrka utan anpassat för att utgöra ett nytt och större kor till det befintliga långhuset. Bland märkligare medeltida inventarier finns ett krucifix från 1300-talet med en drakformad piedestal och en till drake skulpterad hiss bom till ett dopfuntslock. Bommen i kyrkan är en kopia och locket en fri rekonstruktion, båda från 1920-talet. I övrigt har kyrkan en välbevarad, rikt bemålad inredning från 1700-talet. Kyrkans ringa storlek hindrade inte att ringkammaren under 1800-talet var avskild till magasin samt att en läktare i långhusets västra del rymde ett stort orgelverk. Skillnaden är stor mot hur små kyrkor i andra delar av södra Sverige vid samma tid utnyttjade varje hörn till bänkar om inte kyrkan revs och ersattes av en större.

Kyrkan från sydväst.
Foto JL 2021.

Kyrkan från söder.
Foto JL 2021.

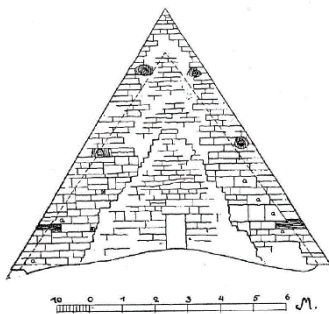
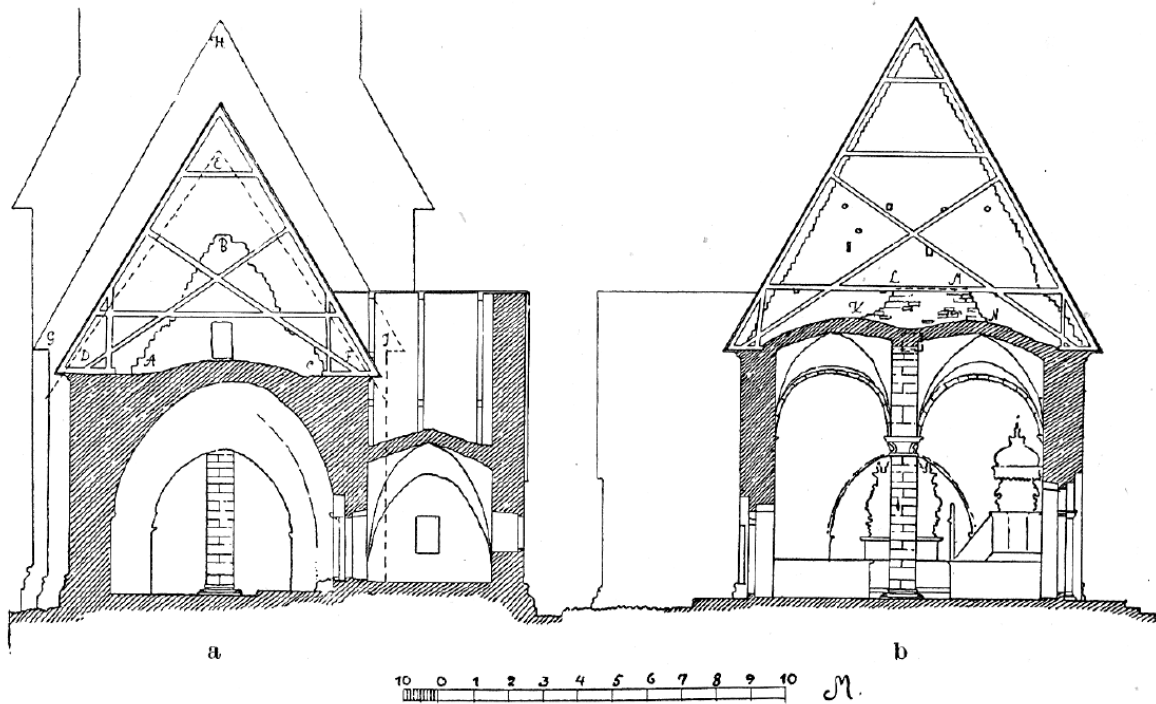

Exteriör från sydöst. Foto JL 2019.

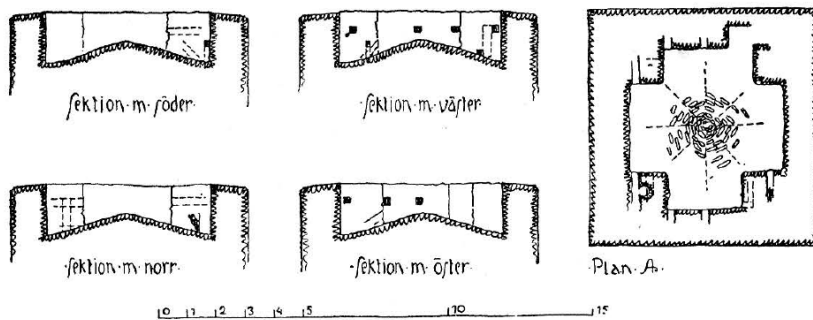

Flygbild från nordväst. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

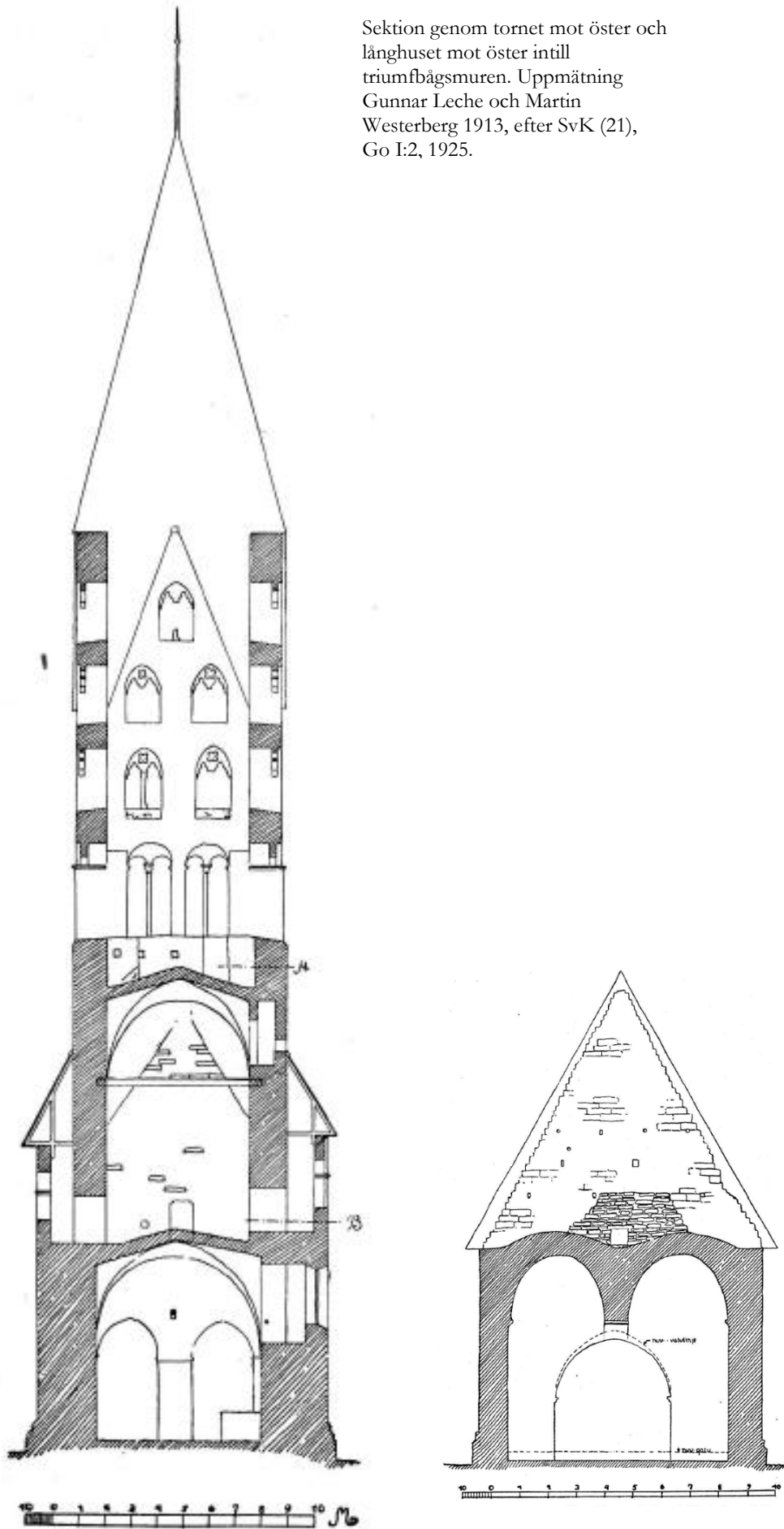

Tvårsektion genom koret med sakristian mot väster. Till höger tvårsektion genom långhuset mot öster. Till vänster triumfbågmurens östra sida, sedd från korvinden, med det äldre korets västgavel synlig. Uppmätning Gunnar Leche och Martin Westerberg 1913, efter SvK (21), Go I:2, 1925.

Sektioner och plan av utrymmet mellan valvet och klockväningen med förstärkning i hörnet och hål efter senare försvunna bjälkar. Uppmätning Gunnar Leche och Martin Westerberg 1913, efter SvK (21), Go I:2, 1925.

Sektion genom tornet mot öster och
långhuset mot öster intill
triumfbågsmuren. Uppmätning
Gunnar Leche och Martin
Westerberg 1913, efter SvK (21),
Go I:2, 1925.

Byggnadshistorik

Vid en utgrävning under restaureringen 1994 påträffades en grundmur innanför kyrkans norra tornmur. Om den utgjorde ett fundament för tornet eller rester av en tidigare kyrkobyggnad är svårt att säga. I den på 1100-talet nedskrivna Gutalagen omtalas kyrkan som en av de tre asylkyrkorna, vilket gjort att den tolkats som en av de tidigare på ön. Ett nedtecknat årtal 1169 och en dopfunt från 1100-talets senare del kan datera någon del av kyrkan. Till denna tid har också förts den portal som är sekundärt infogad som ingång från koret till sakristian. Märkningar i stenen visar att den är flyttad. Sannolikt har åtminstone delar av omfattningen tidigare utgjort korportal i ett äldre kor.

Den äldsta byggnadsdelen utgörs av långhusets murar, åtminstone delar av dem. De var dock ursprungligen lägre och av murstenar i östra gavelrösten framgår att det tidigare hade gavlar med lägre takvinkel. Till långhuset hörde ett mindre kor än det nuvarande, vars murar delvis avtecknar sig kring triumfbågen mot koret, samt med grundmurar, synliga innanför nuvarande korets norra och södra murar. Sannolikt hade det tunnvalv. Dess gavelröste är synligt från vinden, vid den nuvarande triumfbågsmuren, vilket kan tala för att det var byggt före långhuset. Det äldre koret kan ha varit uppfört som en första etapp i kyrkans förstorande. Det nuvarande långhusets södra portal och sockel är sannolikt ursprunglig och daterar det till omkring 1200. Uppgiften om att kyrkan tidigt var asylkyrka och invigningsåret 1169 talar för att det kan ha funnits en anläggning här, även om den nuvarande byggnaden inte innehåller synliga återanvända delar. Ett antagande i Sveriges Kyrkor är att en korsarm varit planerad på korets södra sida, utifrån att den utskjutande sockelstenen och ojämnheterna i hörnet vore förberedda förtagningar för en anslutande byggnadskropp kan diskuteras. Korsarmar av detta slag har funnits i Lau och Hamra, men är annars ovanliga. Spåren kan endast bekräftas om det visar sig att grundmurar förberetts för en korsarm. De kan också vara spår av att hörnet murats om och att man därvid utnyttjat en hörnsöckel från till exempel absiden eller det äldre korets norra sida.

Under 1200-talets förra hälft och mitt genomgick kyrkan en genomgripande omvandling. Då höjdes långhuset och välvdes. Tornet, koret och sakristian tillkom strax därefter, triumfbågen höjdes något och en äldre portal sattes i omändrat skick in i långhusets norra mur. I vilken ordning dessa förändringar genomfördes är svårt att säga. Valven i långhuset är sannolikt något äldre än de i koret, åtminstone av en ålderdomligare typ. Långhuset hade höjts innan tornet tillkom. Dess västra gavelröste i full höjd avspeglar sig tydligt i östra tornmuren som rider på gaveln. Södra långhusportalens skulpterade kapital med figurer saknar dock motsvarigheter i tornet. En förändring av murverket i långhusets norra fasad talar för att den västra delen inte tillkommit i samma byggnadsetapp som den östra och som långhusets södra mur och långhusets bevarade västgavel bär inte samma tydliga spår av påbyggnad som den östra och det gör inte heller västra delen av långhusets norra mur. Detta tyder på att långhuset sannolikt var ofullbordat, endast östgavel, sydmuren och östra delen av nordmuren stod färdiga, när man beslutade sig för att förse det med valv och öka höjden. Förändringen innebar kanske ingen ombyggnad av en befintlig konstruktion utan bara ändrade byggplaner för att nå en rikare arkitektur med brandsäkra valv. Nordportalen, vars murverk hänger samman med långhusets senare etapp, är sammansatt på annat sätt än som kan ha varit planerat. Tympanonstenens rikt trifolieformade bågöppning talar för att den var tänkt som västportal snarare än nordportal, men placerades här

efter ändrade planer. Att sockeln viks in i öppningen överensstämmer mer med den yngre korportalen än södra långhusportalen vilket talar för att tidsavståndet mellan etapperna var kort.

Samtidigt som tornet är yngre förefaller långhusets och tornets valv att vara samtida. Det kan förklaras så att långhusmurarna höjdes och valven förbereddes innan tornets form var bestämd. När valven sedan slogs efter några år då murarna hunnit sätta sig skedde det i samband med tornbygget och tillkomsten av dess valv, så som skedde i till exempel Vall. Passagen mellan långhusvinden och tornet tyder på att torn var förberett när långhuset förhöjdes och det kan ha varit en fördel att torntrappan fanns på plats när valven slogs.

Tornet blev kraftigt i förhållande till långhuset, ungefär som de samtida galleritornen i Vall och Eskelhem samt flera kyrkors torn efter dessa. I åtskilliga kyrkor, byggdes tornet lika brett som det äldre långhuset. Flera av dem har sedan försetts med ett större långhus, varför skillnaden inte framgår. Tingstäde kyrktorn blev betydligt bredare än det äldre långhuset. Planformen erinrar om en grupp romanska kyrkor med breda romanska västtorn i Skåne och Kalmarkusten, vilka dock saknar den för gotländska tornen karakteristiska avtrappningen med gallerier. Den tydligaste förebilden synes dock vara S:ta Maria i Visby. Det mäktiga tornet, även om det ursprungligen var lägre, kan sannolikt ha stått förebild för flera andra galleritorn på gotländska landsbygden.

Det går inte att avgöra om koret är äldre, samtida eller yngre än tornet. Dateringar av portaler och socklar har pekat på olika alternativ. Exempel på att en kyrka fått nytt kor istället för ett annat är flera, men nästan utan undantag har det nya koret varit första etappen i en nybyggnad även av resten av kyrkan. Exempel, som Sanda och sannolikt Vamlingbo är yngre, medan S:t Clemens och S:t Göran i Visby har sekundärt tillkomna kor från samma tid, 1200-talets förra hälft eller mitt, vid befintliga långhus utan synbar avsikt att ersätta långhuset med ett nytt. Rimligen kan koret ha tillkommit som en följd av att det gamla koret inte svarade mot tornet och det nyvälvda långhuset. Hade koret byggts nytt innan dessa ombyggnader vore det troligen mer sannolikt att det skett på det mer vanliga sättet med tanken att även ersätta långhuset med ett nytt.

Triumfbågen är ommurad till sin övre del. Visserligen kan det ha skett som en stilistisk modernisering i samband med kortillbygget, men skillnaden är så pass obetydlig, och när triumfbågen byggdes om var det vanligen för att göras bredare. Bågen har den maximala höjd som passar in under långhusets östra konsol, medan den, utifrån korets valv, hade kunnat göras både högre och bredare. Mera sannolikt är att bågen murats om som en orsak av långhusets valvslagning, för att kunna bära valvkonsolen medan ännu det smalare koret stod kvar. Att koret och långhuset har likadana socklar beror sannolikt på att det gamla korets sockel återanvändes. Det äldre korets sockel bör dock inte ha räckt så långt, dessutom saknas stenar från absiden, vilket brukar förekomma i motsvarande fall, inte minst i sakristians sockel. Detta kan förklaras med att nya sockelstenar huggits lika de gamla eller möjligen att de hämtades av de förmodade tidigare korsarmarna. Avsaknaden av absidsocklar kan bero på att kyrkan saknade absid. Av dessa alternativ synes dock det första rimligast. Från denna tid finns en träskulptur av ett kvinnligt helgon, en hissbom till dopfuntslocket samt muralmålningar i koret.

Under 1300-talets förra hälft tillkom den sista medeltida byggnadsdelen i och med tornets påbyggnad. Endast Tingstäde och Stenkyrka har ljudgluggar i fyra våningar, varav Tingstäde har

den mest regelbundna och anslående gestaltningen. Principen att bygga på ett tidigare torn med nya ljudgluggar förekom vid denna tid, exempelvis på Vall och Stenkumla. Det går inte att med säkerhet säga om tornet tidigare hade horisontellt murkrön ovanför de äldre ljudgluggarna eller om det hade krönande gavlar med en ljudglugg åt vardera håll. Återanvänt material från sådana ljudgluggar förefaller dock saknas vilket talar mot att gavlar funnits.

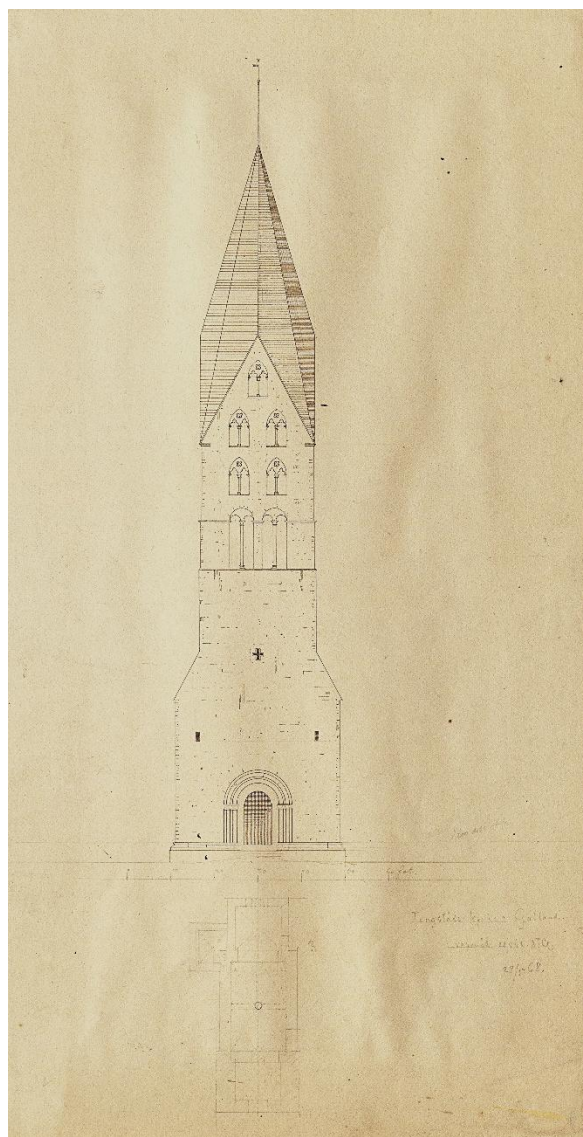
Efter medeltiden har exteriören främst gått igenom underhåll i form av omläggning eller byte av takmaterialen. Tornhuven nybyggdes eller reparerades mer omfattande bland annat åren 1688, 1872 och 1981-83. Möjligen hade den en något spetsigare form före 1872, att döma av Säves teckning från 1844 och Gellerstedts uppmätning 1868. Tegeltak på koret tillkom 1696 medan långhuset fick behålla sitt faltak. År 1708 togs predikstolsfönstret upp och sannolikt 1724 fick sakristian nytt och större fönster. Tornet har medfört olika byggnadstekniska problem. Vid Carl Georg Brunius besök omkring 1860 beskrevs det vara i mycket dåligt skick och föranledde honom att beklaga att en så kostsam och konstrik helgedom gick sin undergång tillmötes. De stockar han omtalar som skulle hålla samman tornet med rotändan och kilar byttes 1872 mot ankarjärn med kraftiga slutplattor. Omkring 1920 beskrivs tornet i Sveriges Kyrkor åter som fallfärdigt. Det åtgärdades vid restaureringen 1927-28, men uppges under 1960- och 70-talet åter vara mycket dåligt och ca 1980 var bärande delar av tornhuven lösa. Äldre foton visar att kyrkan tidigare var täckt av puts, men att denna fallit av på tornet. Någon gång på 1890-talet putsades tornet på nytt, men denna puts var till stora delar nedfallen redan 1914. Putsen togs sedan ner helt på kyrkan vid restaureringen på 1920-talet och ersattes av fogstrykning. Samtidigt ersattes nedfallna delar från ljudgluggarnas kolonnetter och masverk, vilka vid Brunius besök ca 1860 var ersatta med stolpar av trä och på senare foton till stora delar saknas. Det höga tornet har använts till annat. I äldre tid var det sjömärke för inseglingen till Slite. Under början av 1900-talet fanns öppningar i huven för spaningsverksamhet. År 2003 placerades utrustning för teletrafik i tornet. En skorsten för kaminen sattes upp på långhusets östra nock 1914. Den föregicks av ett kaminrör från ca 1905, att döma av avbildningar.

Även ringkammaren användes för andra ändamål. Från åtminstone 1780 var den avskild till sockenmagasin och inrymde sädesbinge. Brunius talar om att man hade ”intimrat ett magasin för spannmål”. Om det var i en del av ringkammaren eller hela framgår inte, men på ett foto från 1891 är ringkammaren öppen mot kyrkan och där står några bänkkvarter. På uppmätningar och foton från 1913-14 sitter ånyo en vägg, med dubbeldörrar med färgat glas, vilket antyder att det skulle kunnat fungera som vapenhus, men en sädesbinge står på dessa kvar vid södra muren och det fungerade enligt uppgift som vedbod för kaminen som anskaffats ca 1905. Allt avlägsnades 1927-28.

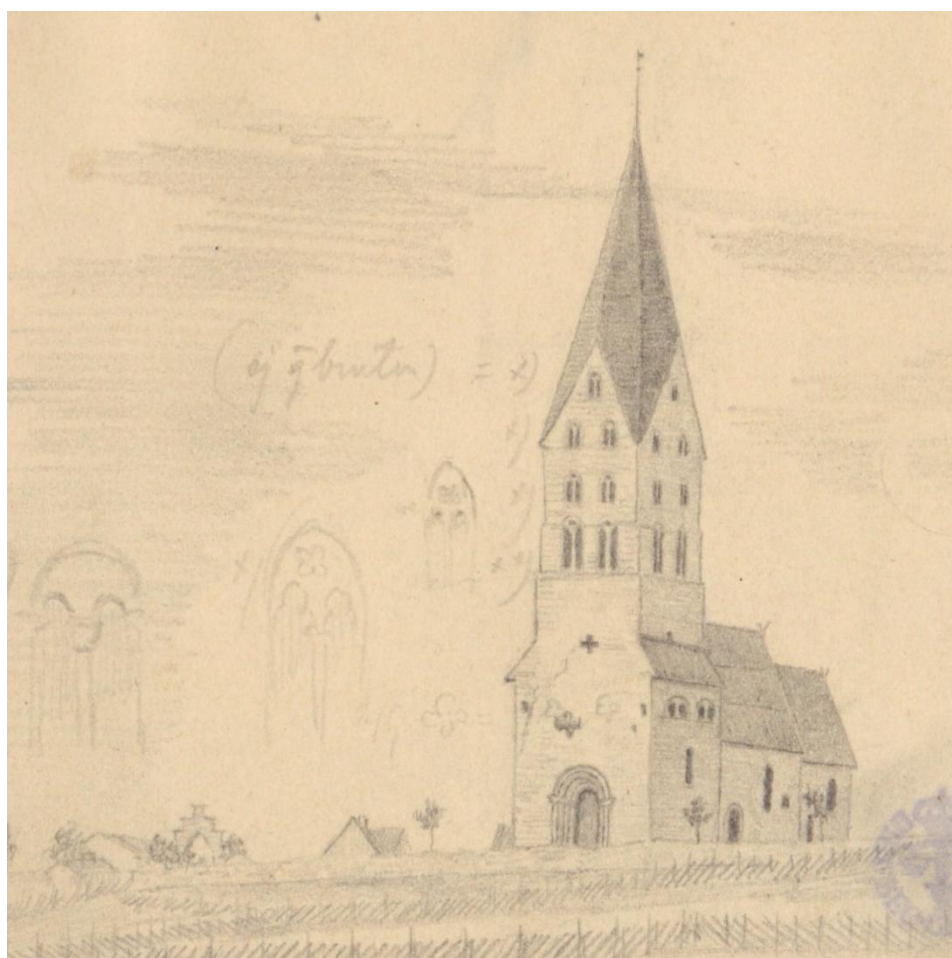
Under 1600-talets slut tillkom bänkinredningen. En genomgripande renovering av kyrkorummet företogs 1698-1705. Då tillkom altarpuppisen, altarringen och predikstolen samt kalkmålningar, bland annat draperimålningar och figurativa scener samt omarbetning av medeltida valvdekor. Vissa partier av rankornamentik är bevarade. En ny renovering gjordes 1780 då kyrkorummet vitlimmades och kalkmålningarna sannolikt doldes, ringkammaren blev magasin, en läktare byggdes i långhusets västra del. Johan Niklas Weller målade bildscenerna m.m. Senare, sannolikt under 1800-talets andra hälft, övermålades delar av inredningens utsmyckning. År 1882 uppsattes en stor orgel på läktaren efter att frågan om orgel diskuterats sedan 1850-talet. Den utfördes i

nygotisk stil efter ritningar av Otto August Mankell och byggdes av Salomon Molander & Co i Göteborg. Mellan 1902 och 1906 insattes en kamin i långhusets nordöstra hörn.

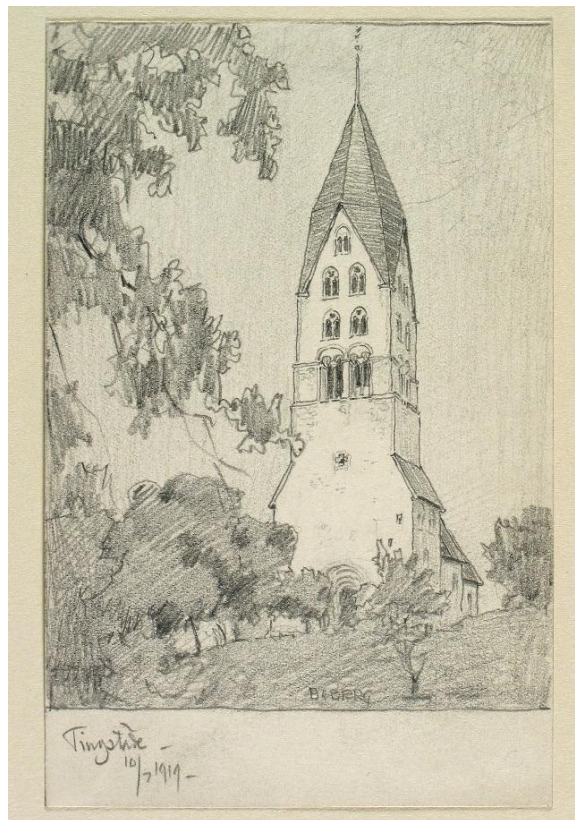
En stor restaurering genomfördes 1927-28. Förslaget, som var utarbetat av Nils Pettersson övertogs efter dennes bortgång av Knut Nordenskjöld. Det lades fram 1919 men genomfördes ytterligare några år senare. Orgellåktaren revs, väggen i tornbågen revs ut liksom kaminen. Centralvärme från en nygrävd källare under sakristian infördes. Äldre färgsättning togs fram på de delar av inredningen som övermålat. Ringkammaren inreddes till dopkapell i anslutning av en rekonstruktion av arkitekten Martin Westerberg från 1924. Dopfunten fick en nytt lock efter ritningar av Knut Nordenskjöld och en kopia sattes upp av den hissbo som 1895 flyttades från tornvinden till Gotlands Fornsal. Muralmålningar från medeltiden togs fram i ringkammaren och där de fanns bevarade. En ny orgel placerades 1929 i långhusets nordöstra hörn, men flyttades några årtionden senare till ringkammarens södra sida. År 1946 infördes elektricitet och 1967 ett nytt värmesystem. 1969 genomgick interiören en mindre inre restaurering, främst syftande till att konservera kalkmålningarna. 1973 anskaffades åter en ny orgel, från Anders Perssons Orgelbyggeri i Viken, åter ersatt av en ny 1995 från Nye Orgelbyggeri. En omfattande yttre restaurering vidtogs 1981-83 varvid tornet förstärktes och tornhuven förnyades till stora delar. En inre restaurering genomfördes 1994 efter förslag av arkitekt Robert Garelick, RAÄ. Rengöring av interiören, sänkning av korgolvet och flyttning av triumfkrucifixet hör till åtgärderna. En yttre restaurering som omfattande foglagning med mera vidtogs 2001.

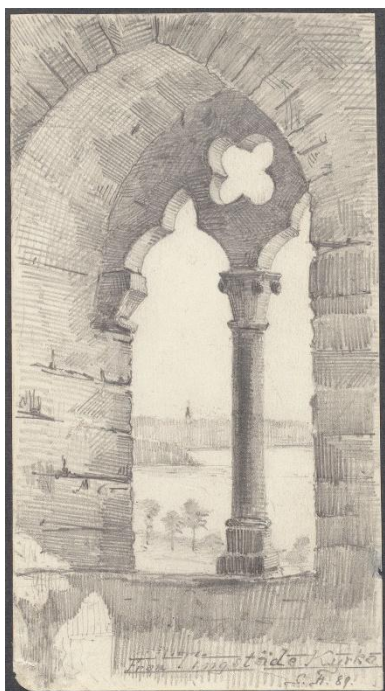
Tingstäde kyrkas södra sida ut mot landsvägen till Färösund. Teckning av konsistorienotarien Jacob Ronander 1747 i Jöran Wallins *Analecta Gotlandensia*. Biskop Jöran (Georg) Wallin ansåg att Tingstäde kyrka hör till de ståtligaste och vackraste kyrkor han sett, inte bara på Gotland utan i hela Sverige. Han hoppades en gång få dess bild stucken i koppar. Kanske är denna bild, som är mer noggrant utförd än andra i samma samling, tillkommen med den avsikten. Det lilla fönstret vid predikstolen fanns men var sannolikt inte rundbågigt utan rektangulärt, som nu. Till höger tornets västfasad och kyrkans plan. Uppmätning av arkitekt Albert Theodor Gellerstedt 1868, som var en av de första att göra mer genomarbetade och systematiska uppmätningar i studiesyfte av gotländska kyrkor. ATA handteckn.saml.

Kyrkan från sydväst, med enkelt tecknade motiv från ljudgluggarna. Nedan detalj. Teckning Pehr Arvid Säve 1844, UUB handteckn.saml., Alvin. De äldre teckningarna tyder på att huvens hörn hade rakare form innan huvan nybyggdes 1872.

Gotlands kyrkor har varit resmål för arkitekter och konstnärer. Ett antal teckningar och uppmätningar från 1800-talets senare del och 1900-talets början finns i olika samlingar. Tingstäde är en av de kyrkor som ofta återkommer. Till vänster akvarell av en ung Gunnar Asplund (1885-1940) år 1906, till höger av Ferdinand Boberg (1860-1946) år 1919 när han dragit sig tillbaka från arkitektverksamheten. Motivet förekommer i senare gjorda repliker med denna teckning som grund. ArkDes (ARKM.1988-02-3) respektive NordMus (NMA.0089589), Digitalt Museum. Nedan till vänster teckning från 1889 av en ljudglugg av Gustaf Améen (1864-1949), då 25 år. ATA, handteckn.saml. Till höger teckning från 1902 av Jacob Hägg (1839-1931), GoMusA.

Exteriör från sydväst. Akvarell av Johan Kahl 1884, foto i GoMusA (969:23). Putsen på tornet har delvis fallit ner. Till höger exteriör från sydöst, troligen omkring 1890. Foto i ATA, RAÄ Kulturmiljöbild. Kyrkan är helt putsad, men på tornets övre delar saknas putsen nästan helt.

Exteriör från sydväst strax före (?) 1900. Foto i GoMusA (969:8). Kyrkan har nyligen putsats om.

Korets och långhusets södra fasad med ny puts. Foto omkring 1900, ATA.

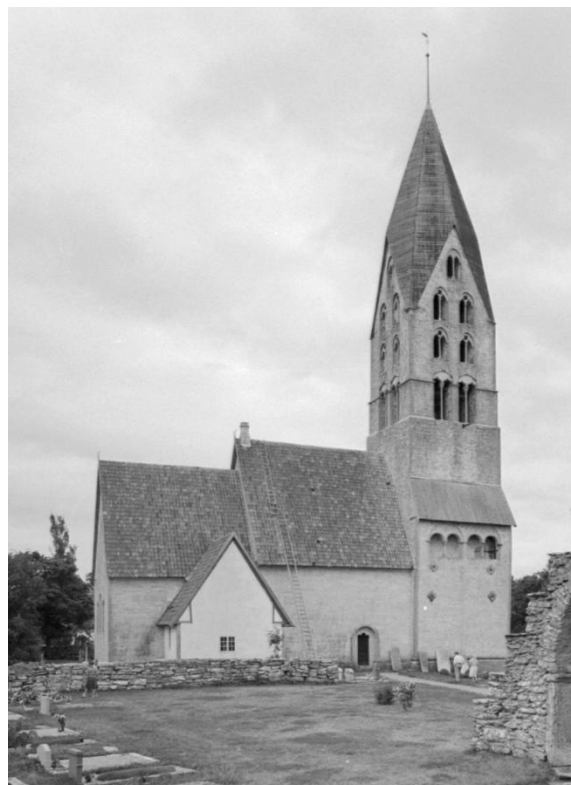
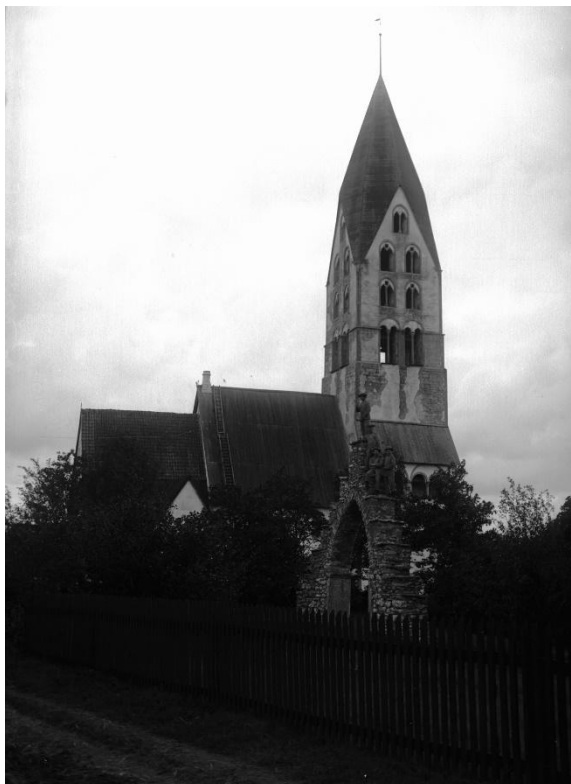
Exteriör från söder sedan kyrkan fått kaminrör ca 1905 och skorsten 1914. Foto J. W. Hamner ca 1910 och Einar Erici 1914, ATA.

Exteriör visande den snabbt nedfallna putsen, särskilt på tornet. Foto Hilda och Hanna Johansson, Visby, 1914 samt Arvid Zetterling, troligen 1921, ATA.

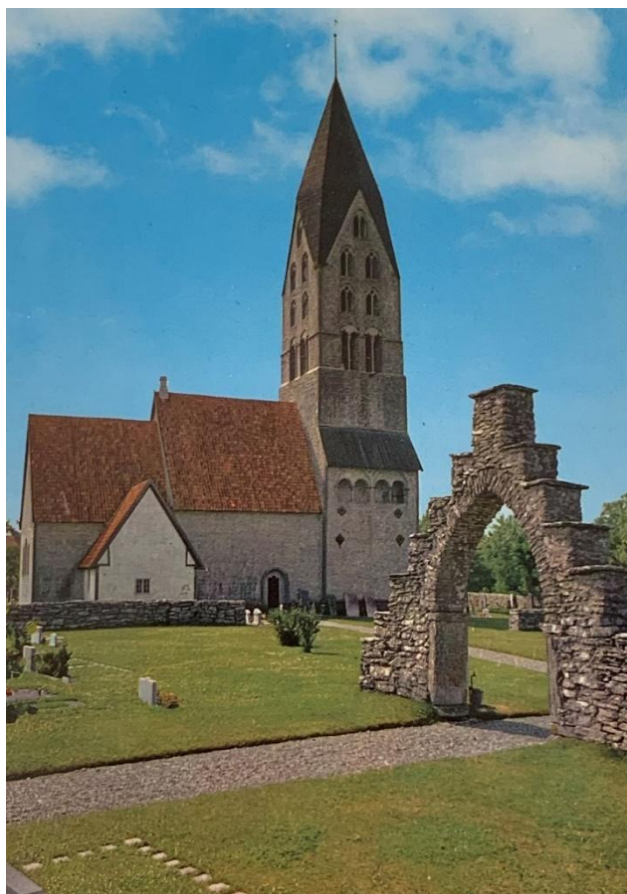
Exteriör från sydväst vid tiden då tornet möjligen var rivningshotat med anledning av den närliggande fästningen.
Foto Einar Erici 1914, ATA.

Exteriör från nordöst ca 1920. Foto ca 1910-15 i ATA. Till höger exteriör efter 1927-28 års restaurering, varvid resterna av putsen avlägsnades och långhuset fick tegeltak. Foto Nils Lagergren 1958, ATA.

Tornet från sydväst. Foto Göran Lindahl, troligen 1965, Kungl. Konsthögskolan (KKH-A 695), Alvin. Till höger exteriör från sydväst mellan restaureringarna 1927-28 och 1981-83. Foto Ingrid Swartling 1971 (?), GoMusA (969:19).

Ovan till vänster exteriör från norr mellan restaureringarna 1927-28 och 1981-83. Foto Gotlandskonst AB, troligen från början av 1970-talet, efter vykort i GoMusA. Nedan till vänster exteriör från sydöst vid början av restaureringen 1981-83. Ovan till höger detalj av tornet. Foto Raymond Hejdström 1982, GoMusA (969:52-53).

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkan är uppdelad på fyra sammanfogade byggnadsvolymer: kor, långhus och torn samt sakristia. Tornet dominerar anläggningen genom sin höjd, men också sin bredd genom att det är bredare än långhuset och från väster bildar något av en skärm framför resten av kyrkan. Västportalen på tornet är också kyrkans största, medan långhusets sydportal är relativt liten.

Kyrkan är byggd av huggen och tuktad kalksten. Långhusets och korets fasader har huggen sten som stående kvadrar eller liggande block, med undantag för korets gavelröste som är byggt av endast tuktad sten. Även tornets fasader har tuktad sten, utom i socklar, hörnkedjor och omfattningar, men stenen är i tornets nedre del upp till och med de äldre ljudgluggarna finare behandlad, medan påbyggnaden har ett grövre murverk med något mindre sten.

Murbehandlingen talar för att tornet i helhet, och särskilt dess övre del, avsetts att vara putsas. De rundbågiga ljudgluggarna har dekorativa inslag i tegel. Att detta saknas i galleriernas bågar och i andra öppningar talar för viss tidsfördröjning under tornets uppförande. I svickeln mellan de rundbågiga ljudgluggarna åt väster finns inmurade tegel. Dessa är antingen ursprungliga, och ett tecken på att de var tänkta att döljas av puts på tornens fasader, eller också en senare komplettering. Emellertid saknar ingen ljudglugg sina tegelstenar, vilket möjligen skulle kunna antyda att det funnits fler liknande ljudgluggar, placerade i gavelkrön, men lägre placerade än de nuvarande.

Södra långhusportalen är, bortsett från sakristieportalen, kyrkans äldsta portal, prydd av så kallade örncapitel med tydlig relief. Det rundbågiga långhusfönstret synes ha förhöjts uppåt i anslutning till långhusmurens påbyggnad men är i övrigt från byggnadstiden medan det fyrkantiga fönstret är uppbrutet 1708 för att ge ljus till predikstolen. Korportalen, med sin ovanligt utformade omfattning, sydfönstret och fönstren i öster förefaller vara ursprungliga. Långhussockelns rundade vulst slutar ett stycke från hörnet, som fått samma sockelhöjd som koret. Sockelns förändring har tolkats som förberedelse för en korsarm vid koret, på samma sätt som i S:t Clemens ruin i Visby vars korsarmsportal har samma form som korportalen i Tingstäde, men kan bero på andra saker. Långhusets norra fasad har olika murkaraktär i sin östra del och sin västra, där den östra delens skift av på högkant ställda stenar saknas och mellan vilka skarven tyder på en påbörjad men inte fullföljd mur, snarare än en ombyggnad. Nordportalens olikformade poster och att tympanonstenens behuggning visar på att den skulle vara infattad i en snävare båge, visar att den inte var avsedd att få denna sammansättning.

Tornet, som är bredare än långhuset, har därför sockel åt fyra sidor. En vid, rundbågig portal – en av de största på gotländska landsbygden – med rik perspektivisk omfattning finns i tornets västra fasad. Tornet har sidogallerier åt söder och norr som både avtrappar tornet visuellt men också stöder konstruktionen åt söder och norr. Gallerierna har vida rundbågar med parställda kolonetter, som är utmärkande för många av de gotländska gallerierna, och mellan dem åt väster en liten korsformad glugg med huggen omfattning. Tornet har ljudgluggar i fyra våningar, något som endast motsvaras av grannkyrkan i Stenkyrka. Tornets 28 kolonettförsedda ljudgluggar torde vara fler än i något svenskt kyrktorn. De nedre, rundbågiga, hör tydligt till tornets första utformning. Till skillnad från tornets nedre delar dekoreras de av rött tegel. De rytmiskt placerade

tegelstenarna i omfattningen, den huggna list som löper runt tornet under bården i ljudgluggarna och andra detaljer visar på ett elegant utförande. De spetsbågiga ljudgluggarna ovanför är från en förhöjning av tornet. En horisontell skarv går att läsa ut mellan första och andra våningen, men det går inte att avgöra om tornet även i sitt första utformande hade gavlar. Murförstärkningarna i klockvåningens hörn och förekomst av tegel i svickeln mellan de nedersta gluggarna i väster kan tala för att sådana funnits, men kan också ha andra orsaker. De påbyggda ljudgluggarna framstår som att de kan vara gjorda med till exempel Dalhems kyrka som förebild. Formerna har blivit enklare och har en kärvare framtoning än tornets elegant formade rundbågiga ljudgluggar. De nedre södra gotiska gluggarnas huggna ramar är slätare i övriga öppningar, fyrpasset i tympanonstenen har lagts ner i stället för att vara stående och fylla ut utrymmet. I översta våningen är fyrpassöppningen förenklad till blindering och slopad åt väster. Öppningarna kan ha avsetts att vara smalare, att döma av bågarnas bredd i den huggna tympanonstenen, men istället för det sidoposter som förekommer i till exempel Dalhem och Ekeby, bärs de av konsoler så att öppningen i alla ljudgluggarna blivit bredare. Tornhuvens åttkantiga form kan, att döma av teckningar från före huvens nybyggnad 1872, ha varit något annorlunda, utan den lätta vinkelbrytning i hörnen som gör den övre delen jämnt åttkantig.

Exteriör från sydöst.
Foto JL 2019.

Exteriör från norr och nordöst. Foto ES respektive JL 2021.

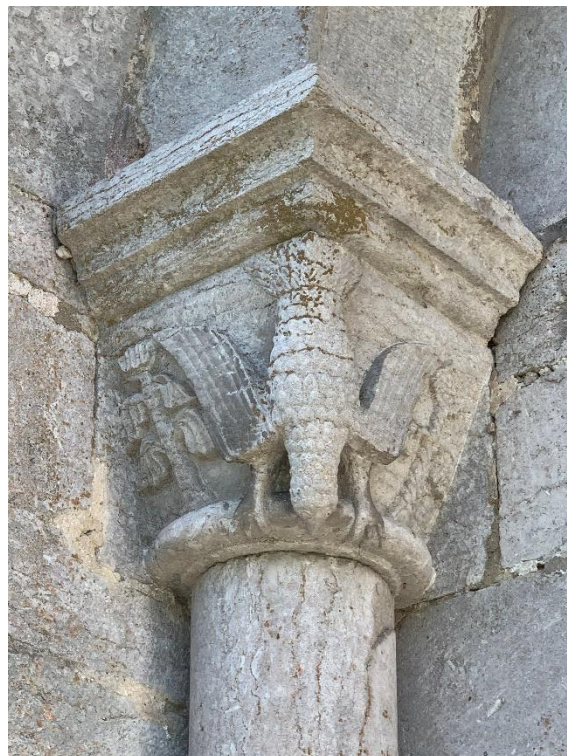
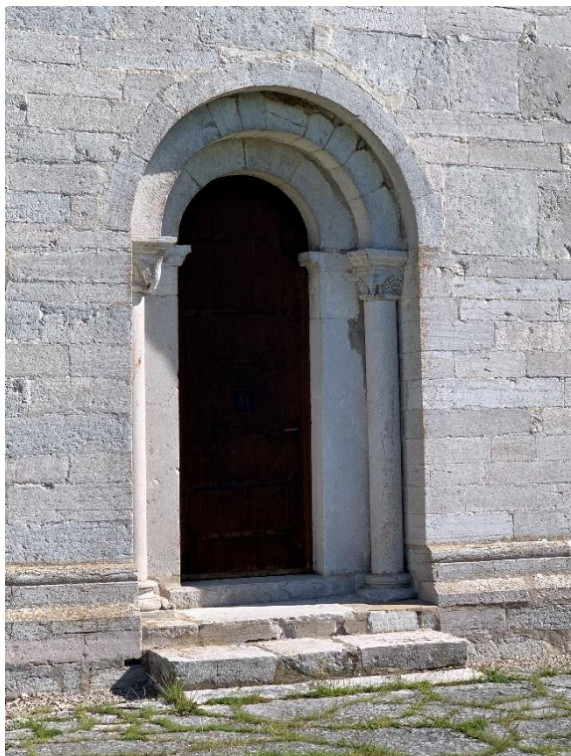
Exteriör från sydväst ur perspektiv underifrån. Foto JL 2021.

Långhusets och korets sydfasad. Foto JL 2021.

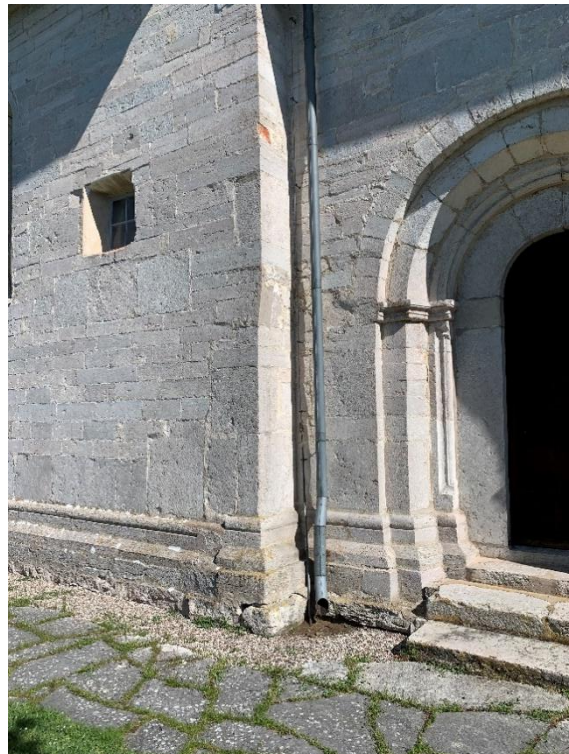
Långhusets sydfasad i släpljus. Foto JL 2021.

Långhusets sydportal. Till höger portalens västra kapitä. Foto JL 2021.

Långhusportalens östra kapitä. Foto JL 2021.

Långhusets sydöstra hörn vid anslutningen av korets södra mur, sedd i olika belysning. Ojämnheten i murverket och att långhussockelns rundstav tvärt tar slut har tolkats som spår av en förberedd korsarm, men kan sannolikt förklaras på annat sätt. Foto JL 2021.

Sockeln i långhusets sydöstra hörn. Foto JL 2021.

Korets gavelröste
från sydöst. Foto
JL 2019.

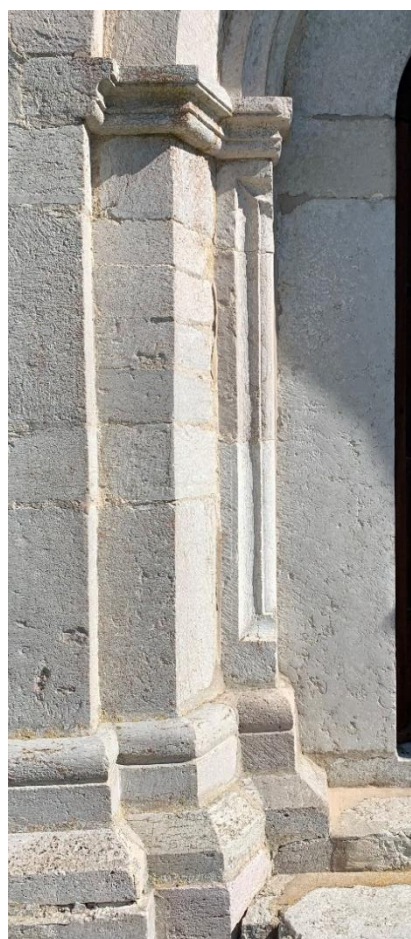
Korets östgavel. Foto JL
2021.

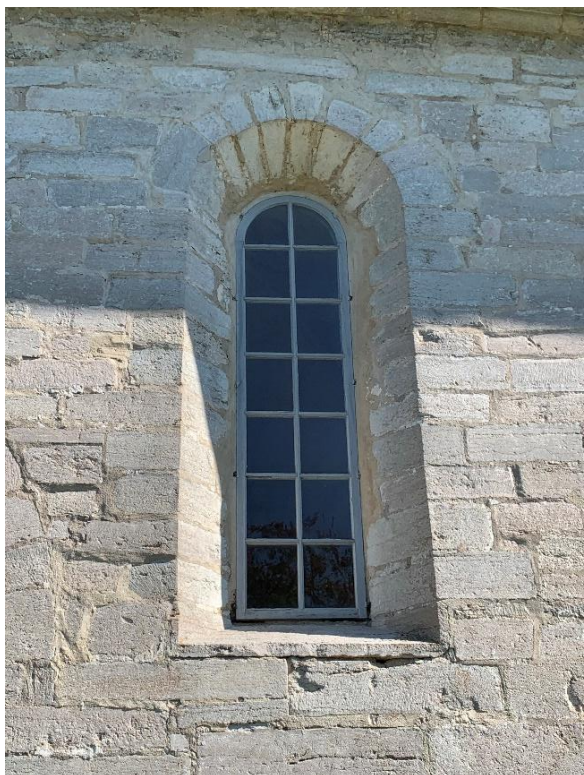

Korets södra fasad. Till höger korportalen. Foto JL 2021.

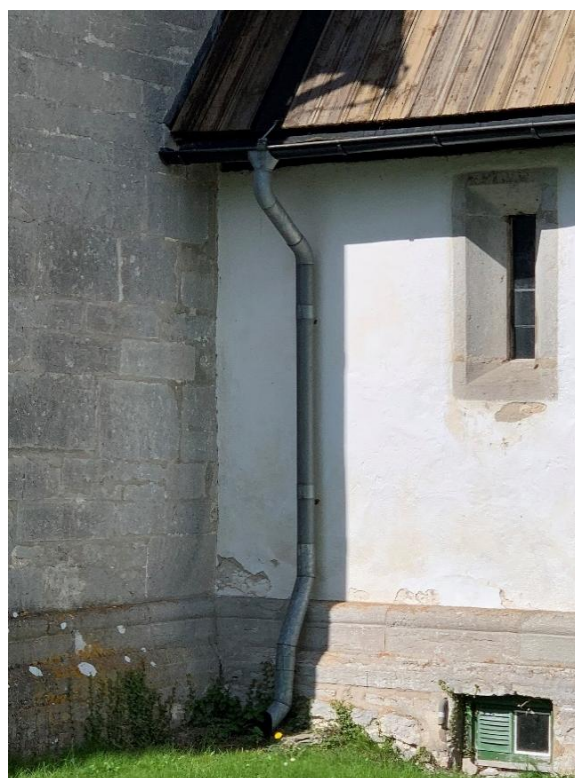

Korets södra portal. Till höger detalj av västra posten. Foto JL 2021.

Korets södra fönster. Till höger trefönstergruppen i öster. Foto JL 2021.

Korets östra gavel från nordöst. Till höger detalj av korets sockel vid anslutningen till sakristian samt sakristians östra fönster. Foto JL 2021.

Sakristian från nordöst och nordväst. Foto JL 2021.

Sakristians fönster mot norr. Till höger nedgång till värmekammare i källare under sakristian. Foto JL 2021.

Långhusets norra fasad. Murverkets östra del, med växlande skift av större kvaderstenar, förefaller vara äldre än den västra delen, som antingen tillkommit i en senare byggnadsetapp eller vid en ombyggnad. Nordportalen, med olika formade poster och vars anslutning till sockeln liknar korportalen förefaller höra samman med den västra delen. Foto JL 2021.

Tornets nedre del från nordväst. Foto JL 2021.

Tornets nedre del från nordöst och väster. Foto JL 2021.

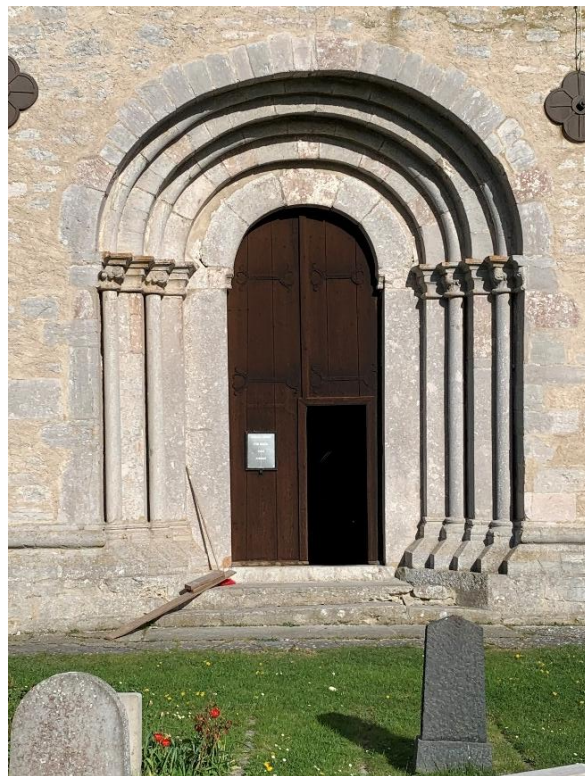
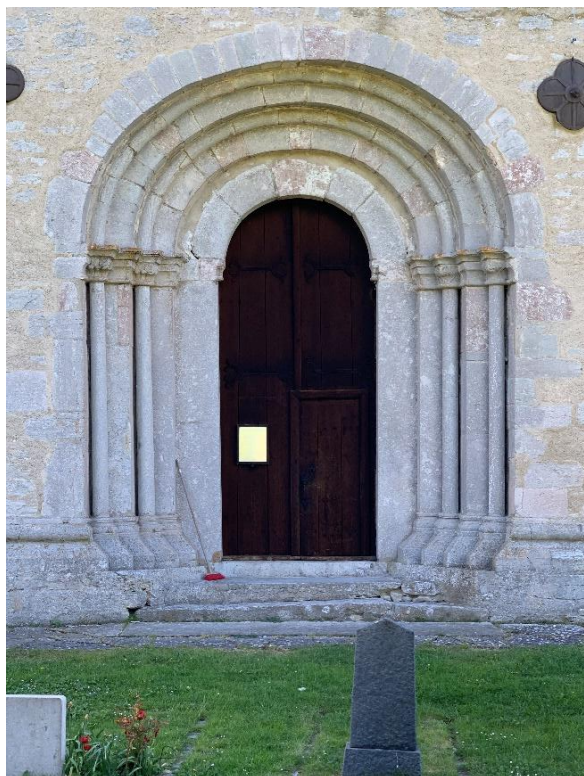

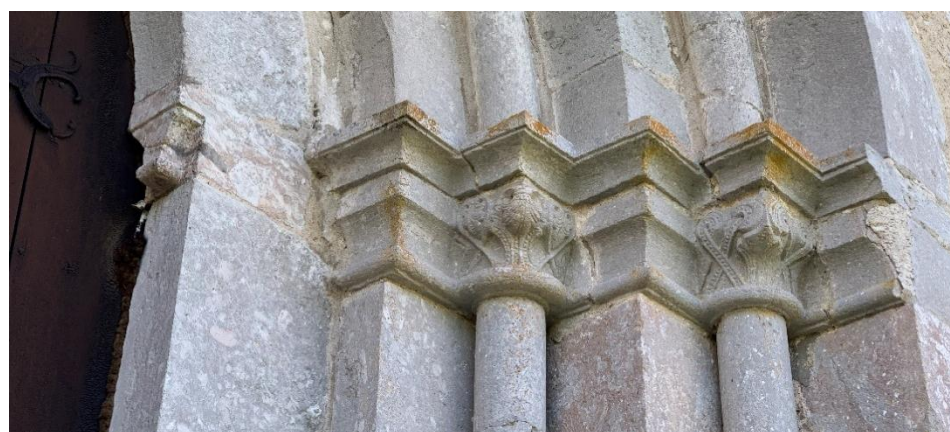
Tornets nedre del från nordväst och sydväst. Foto JL 2021.

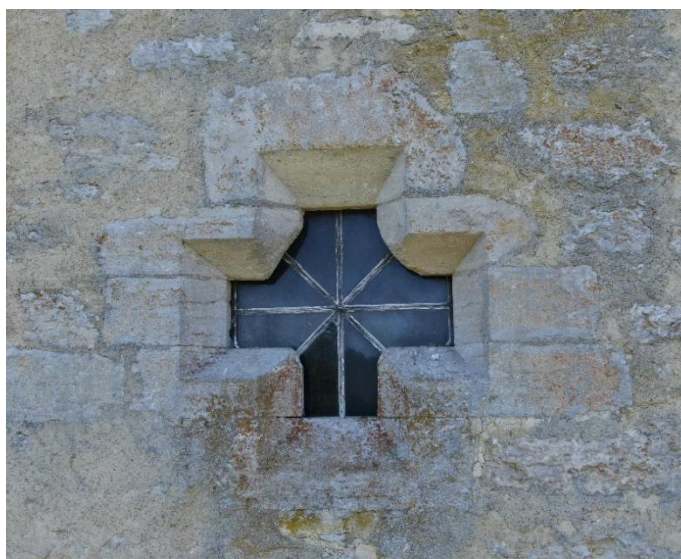
Tornets nedre del från söder. Till höger fönstret på tornets södra sida. Foto JL 2021.

Tornportalen sedd i olika belysning. Foto JL 2021.

Tornportalens norra och södra kapitalband. Foto JL 2021.

Tornets övre delar från väster. Foto JL 2021. Till höger korsformig glugg på tornets västra sida. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

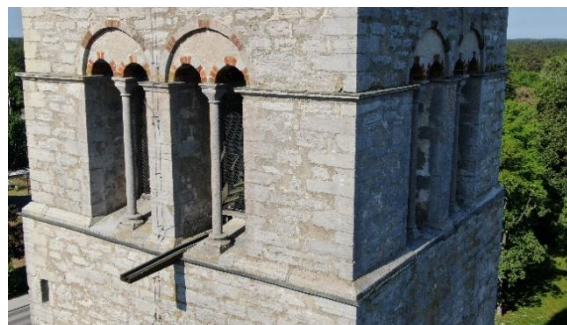
Tornets norra och södra galleri. Till vänster norra och södra galleriet sedda i vinkel. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

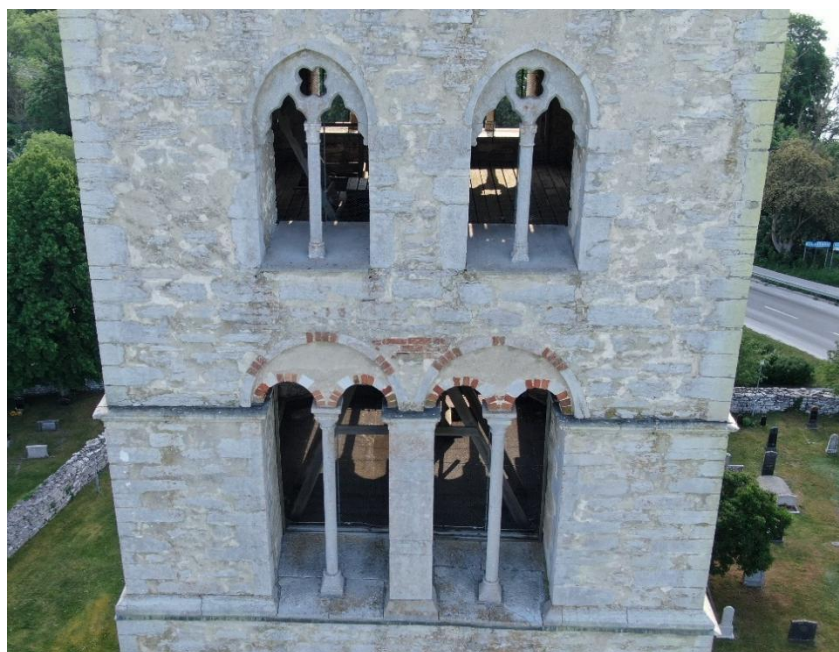
Tornets övre delar från sydväst och sydöst. Foto JL 2021 och 2019.

Tornets övre delar från öster och norr. Foto JL 2021.

Tornets nedre ljudgluggar sedda från söder och nordöst. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

De två nedre våningarna av ljudgluggar på västra sidan. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift. En förändring av murverket till lite mindre block sker vid underkanten av de spetsbågiga ljudgluggarna och kan visa tornets tidigare murkrön. I svickeln mellan de nedre ljudgluggarna ingår dock tegelstenar. De kan vara ursprungliga och tänkta att döljas av puts, vilket visar att murarna var avsedda att putsas. De kan vara en senare lagning, men då ingen av de bevarade gluggarna saknar tegel skulle de kunna antyda att de kommer från borttagna ljudgluggar, placerade i tidigare gavelkrön på tornet. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

De nedre av de spetsbågiga ljudgluggarna på södra sidan, vars tympanonsten har rikare behuggning än de övriga med försänkta fält mellan ramarnas kring öppningarna och kanterna. Möjligen utfördes dessa först och placerades på den mest synliga platsen. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

De spetsbågiga ljudgluggarna på tornets norra sida. Till höger den översta gluggen, som likt de övriga översta inte har genombrutet fyrpass i tympanonstenen. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

Översta ljudgluggen mot öster och väster. Den västra saknar fyrpass i tympanon. Foto Pär Malmros 2021, Visby stift.

De nedre och de mellersta av de spetsbågiga ljudgluggarna mot öster. Gluggarna har trifolieöppningar som breddats nedåt med genom att sidoposterna ersatts av konsoler, en detalj som kan vara hämtad från tornportalens dageröppning med små konsoler. Foto Pär Malmros, 2021, Visby stift.

Interiör

Kyrkorummet är tydligt uppdelat på tre delar, kor, långhus och ringkammare, genom de avskiljande triumf- och tornbågarna, som samtidigt förenar rumsdelarna med varandra. De sparsamt förekommande fönstren ger rummet ett visst ljusdunkel, med trefönstergruppen i öster som en av de viktigaste ljuskällorna. Sannolikt var de ursprungligen försedda med glasmålningar som jämnade ut ljuset. Fönstersättningen och deras storlek är den ursprungliga med undantag för det fyrkantiga fönstret som togs upp på 1700-talet för att ge bättre ljus vid predikstolen.

Kyrkorummets murar och valv är putsade. I ringkammaren och på spridda platser i övriga kyrkorummet förekommer kalkmålningar, främst från 1300-talet och 1700-talet, restaurerade 1927-28, som av någon anledning är bättre bevarade i ringkammaren och delar av koret än i kyrkorummet i övrigt, där de sannolikt försvunnit vid reparationer. I långhuset är de endast bevarade i fönsternischerna. Golvet i kyrkan är kalkstensplattor i koret, brädgolv i långhuset och ringkammaren, men i kyrkans västra del närmast helt täckt av matta.

Viktiga för rummets karaktär är de två pelarstöden i form av en rund långhuskolonn och en kraftig fyrkantig pelare som delar upp tornbågen. Kolonnen bär upp gördelbågar som var och en välver sig i en jämn rundad båge av fint behandlad huggsten med skarp kantprofil. Kolonnens kapitäl dekoreras av uttrycksfulla och svårtolkade reliefer av ovanligt slag och i stort format. Reliefer pryder även det rundade tympanonfältet till sakristieportalen, vars omfattning är återanvänd från det äldre koret och har kvar märkning från flytten. Relieferna är infällda i ett triangulärt avslutat fält, vilket kan tala för att stenen haft en annan placering tidigare eller för att portalen inte hade rundbågit krön utan vinklat. Triumfbågen har på sidorna stenar med mönsterhuggning och i sin nedre del har den en snävare rundning än bågen har i övrigt. Bågen är sannolikt vidgad. Skälet till rundningen är antingen att stenarna är återanvända från den smalare triumfbågen eller att bågen beräknades få en lägre resning när vederlagen murades upp. På golvet längs korets sidomurar syns grundmurar till det tidigare koret. Avtryck finns också i murverket kring triumfbågen. Sakristian som täcks av ett kryssvalv har ett ursprungligt fönster i öster och ett på 1700-talet upptaget fönster i norr.

Uppgången till tornet sker i långhusets sydvästra hörn. Murtrappan går upp i södra tornmuren och passerar genom ringkammarens fönster med ett vilplan som helt öppnar sig mot kyrkorummet. Tornets första övervåning bildar ett högt rum som har utgångar till sidogallerierna och till kyrkvinden. Alla öppningarna har likartat avtrappat krön efter förebild av vindsöppningen som är äldre. Utgången till södra galleriet har inslag av återanvända arkitekturdetaljer. I tornvåningen syns också olika förstärkningar av murverket med hjälp av träbjälkar. I den östra muren avtecknar sig det äldre långhusets gavlröste tydligt. Trappan uppåt går längs västra muren och består av ur väggen utskjutande steg, senare kompletterade med räcke i trä. Spår av tidigare bjälklag visar att våningen tidigare varit delad i två och höjden från trappan lägre. Den öppna trappan övergår till en sluten murtrappa upp till en våning med trägolv och murat kryssvalv. Bjälklaget ligger rakt innanför den korsformiga gluggen, som på så sätt belyser två våningar tillsammans med en glugg utanför dörren till den övre våningen. Murtrappen fortsätter upp till klockvåningen. Den gör på sin väg upp en kraftig U-sväng innan den når klockvåningen och passerar en mellanvåning som visar att klockvåningens golv ursprungligen låg lägre än nu. Kraftiga förstärkningar i hörnen under klockdäcket motsvaras i klockvåningen av att murarna i

hörnen är tjockare än murverket i övrigt. Genomsiktliga bjälklag med gles golvplank åtskiljer ljugluggarnas våningar upp till basen för tornets gavelrösten. Klockan, den enda, trots tornets många ljudgluggar, hänger innanför de nedersta och största gluggarna. Våningarna ovanför saknar praktiskt invändig användning utöver att sedan 2003 rymma viss utrustning för teletrafik. Vissa av tornhuvens knutpunkter har förstärkts 1981-83 med hållare av metall.

Vinden över långhuset nås från tornets första övervåning via en ursprunglig öppning som upptill är avtäckt av hällar med hugget geometriskt mönster. Murverket visar flera stenar med kanträffling. Ett kort stycke av en kraftig stock invid öppningen utgör sannolikt återstod av de ankarbjälkar av trä som med rotändar och kilar band samman tornets murar innan järnstag monterades under 1800-talets senare del. Passagen till korvinden är också ursprunglig, men har sannolikt varit lägre och utgör en rest från gången till det äldre koret innan långhuset välvdes. Öppningen visar att långhuset torde ha haft ett innertak, som det var möjligt att passera över, och inte öppen takstol som vore ett alternativ. Kring öppningen förekommer äldre murverk från den ursprungliga östra långhusgaveln, innan den nuvarande byggdes i samband med valvslagningen. Mot koret syns på triumfbågsmurens östra sida det gamla korets västgavel tydligt.

Interiör mot öster. Foto JL 2021.

Interiör mot sydväst. Foto JL 2021.

Interiör mot nordväst.
Foto JL 2021.

Interiör av koret mot
nordöst genom triumfbågen.
Foto JL 2021.

Interiör av koret mot öster. Foto JL 2021.

Korets östra mur och södra muren sedd mot sydöst. Foto JL 2021.

Interiör av koret mot sydväst och väster. Foto JL 2021.

Korets nordvästra hörn. Foto JL 2021.

Korets östra och södra fönster. Foto JL 2021.

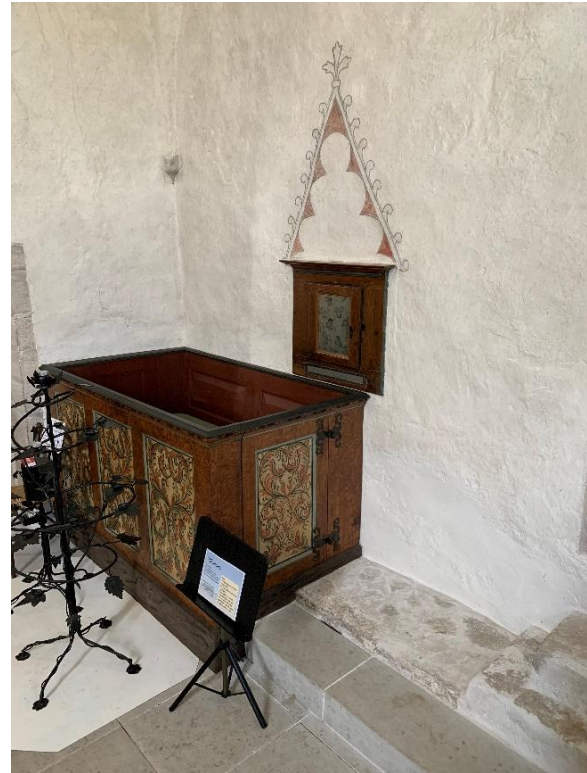
Korvalvet, sett
underifrån mot sydöst.
Foto JL 2021.

Större block längst ner på triumfbågens sidor, med räfflor, huggna i rät vinkel in från sidorna, till vänster på södra, till höger norra sidan. Foto JL 2021.

Triumfbågens anfangsstenar på södra och norra sidan som visar en snävare krökning än den som triumfbågen har. Foto JL 2021.

Korets sydvästra och nordvästra hörn med bitvis synliga grundmurar från det äldre koret, delvis infogade i murade trappsteg. Foto JL 2021.

Muren kring triumfbågen sedd från koret. Ojämheter i murpartiet torde vara från det att triumfbågen vidgats och har tolkats som spår av att det tidigare koret haft tunnvalv. En vertikal skarv kan tyda på en inmurad liggande avlastningsbjälke av samma slag som i Stenkyrka på motsvarande plats. Foto JL 2021.

Sakristieportalen, byggd av äldre delar, förmodligen från det tidigare korets portal. Dörren, gjord av två plankor, har medeltida järnbeslag. Foto JL 2021.

Sakristieportalen i olika belysning. Foto JL 2021.

Sakristieportalens västra och östra kapitälband med delvis borrarad dekor. Foto JL 2021.

Detalj av den östra post med streckad numrering från portalens flyttning. Till höger östra postens bas. Foto JL 2021.

Sakristieportalens tympanon, vars triangulära form är ovanlig i portaler och talar för att kombinationen av tympanonstenen och den krönande bågen inte är ursprunglig. Till vänster det centralt placerade Gudslammet. Stenen visar spår av bemålning. Foto JL 2021.

Sakristians interiör mot söder och öster. Sydöstra hörnet av valvet är oregelbundet murat för att ge plats åt ingången, som är skjuten så långt möjligt mot öster. Det rektangulära fönstret synes vara ursprungligt. Foto JL 2021.

Sakristians interiör mot nordväst, med på 1700-talet uppbrutet fönster mot norr, samt mot sydväst med väggskåp i västra muren. Foto JL 2021.

Triumfbågens södra och norra sida med olika utförd kantsten mot koret och långhuset samt kalkmålning från 1700-talet på bågens insida. Foto JL 2021.

Triumfbågens omfattning sedd från långhuset. Foto JL 2021.

Interiör av långhuset mot öster. Foto JL 2021.

Interiör av långhuset mot sydöst. Foto JL 2021.

Långhuskolonnens kapital, sett från sydväst. Foto JL 2021.

Långhuskolonnens kapital från nordöst. Foto JL 2021.

Långhuskolonnens kapitäl från nordväst. Foto JL 2021. Till höger detalj av kapitälets nordvästra hörn, sotat från den dåvarande kaminen. Foto Efraim Lundmark 1913, ATA.

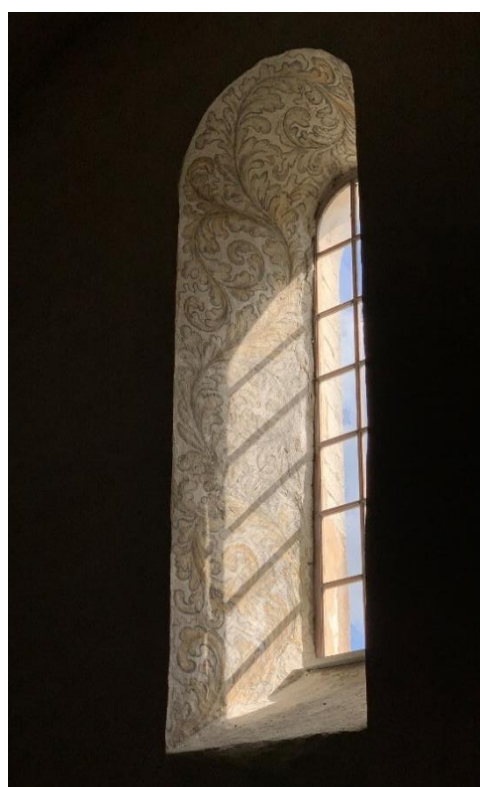
Långhuskolonnens bas, sedd från nordöst. Foto JL 2021.

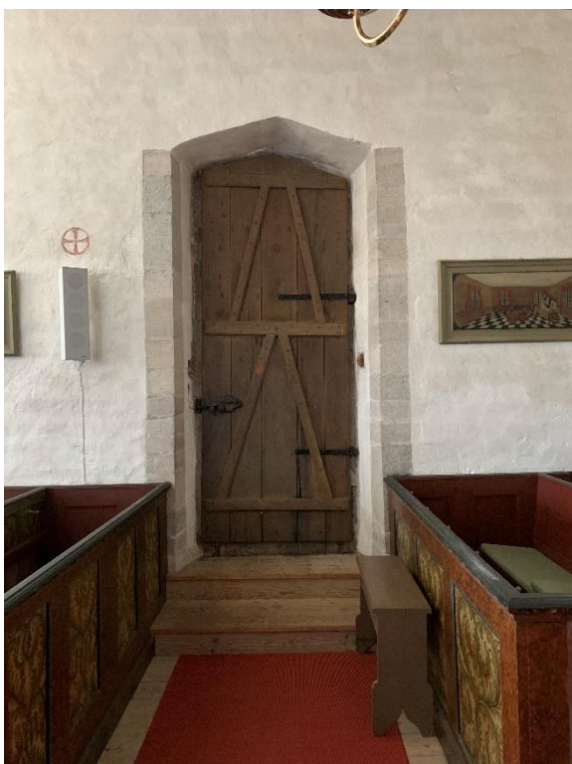
Långhusets valv, sedda mot nordöst. Foto JL 2021.

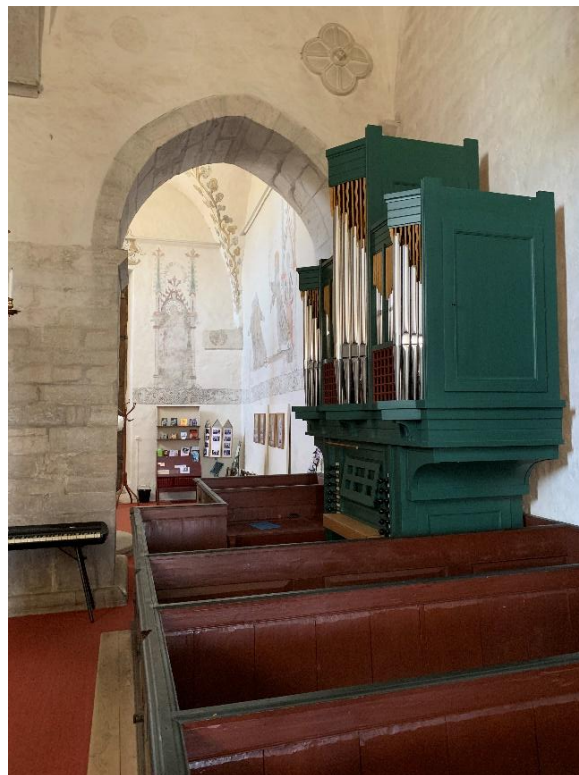
Långhusets valv, sedda mot sydöst. Till höger långhusets fönster. Foto JL 2021.

Långhusets fönster med målad dekor från 1700-talet. Det lilla, rektangulära fönstret togs upp 1708 vid den då nya predikstolen medan det rundbågiga fönstret är från 1200-talet. Foto JL 2021.

Södra och norra långhusportalerna sedda inifrån. Foto JL 2021.

Tornbågen sedd från långhuset mot nordväst och dess norra öppning mot väster. Foto JL 2021.

Tornbågen sedd från ringkammaren mot nordöst, till höger uppifrån murtrappans vilplan i tornets fönstersmyg. Foto JL 2021.

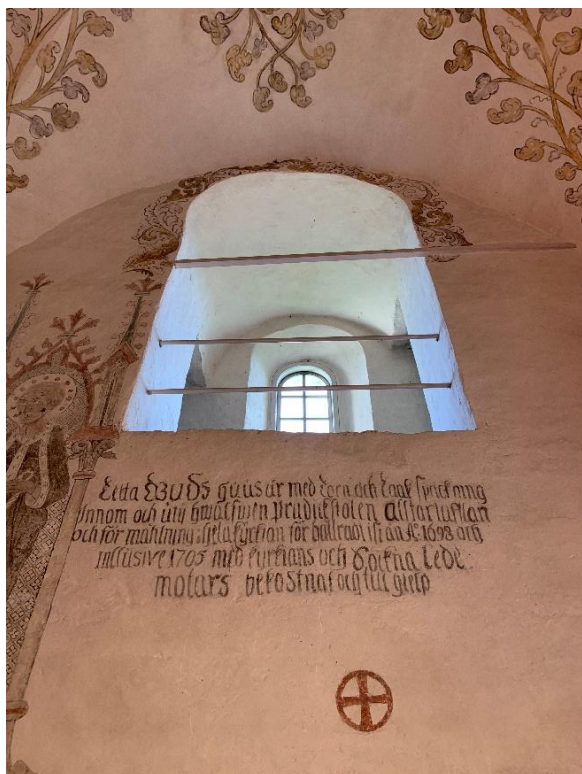

Interiör av ringkammaren mot öster och nordväst. Foto JL 2021.

Interiör av ringkammaren mot sydväst och valvet mot nordöst. Foto JL 2021.

Ringkammarens fönster mot söder med passage för murtrappan samt inskrift om reparation 1698-1705. Till höger kalkmålning från tidigt 1300-tal på ringkammarens västra mur. Foto JL 2021.

Kalkmålning på ringkammarens västra mur, norr om portalen, samt inmurad del av bildsten. Foto JL 2021.

Ringkammarens norra sida med kalkmålning från 1700-talets början, målad över medeltida kalkmålningar från 1300-talet, framtagen 1927-28. Foto JL 2021.

Ingången i långhusets sydvästra hörn till torntrappan. Till höger lös bänkskärm framför trappdörren, med 1700-talsmålning på baksidan. Foto JL 2021.

Ingången till torntrappan samt trappans nedre lopp, sett uppifrån mot öster. Murarna är putsade. Foto JL 2021.

Fönsteröppningen i ringkammarens södra mur. Till höger fönsterbänken, bestående av ett kraftigt trästycke, förmodligen del av en i övrigt inmurad ankarbjälke från tornets byggnadstid. Foto JL 2021.

Fönsternischens öppning mot ringkammarens övre del. Järnstagen tillkom på 1800- och 1900-talen. Foto JL 2021.

Murtrappan mellan vilplanet i fönstersmygen och första övervåningen, sedd nedåt mot öster och uppåt mot väster med ljusglugg i tornets sydvästra hörn. Foto JL 2021.

Murtrappans inbyggnad kring mynningen i tornets första övervåning samt utgång till södra galleriet. Till höger utgången till södra galleriet med inbyggda återanvända arkitekturdetaljer. Foto JL 2021.

Infogat stycke till sockelsten eller murad omfattning i östra sidan av utgången till södra galleriet. Till höger södra galleriet mot öster. Foto JL 2021.

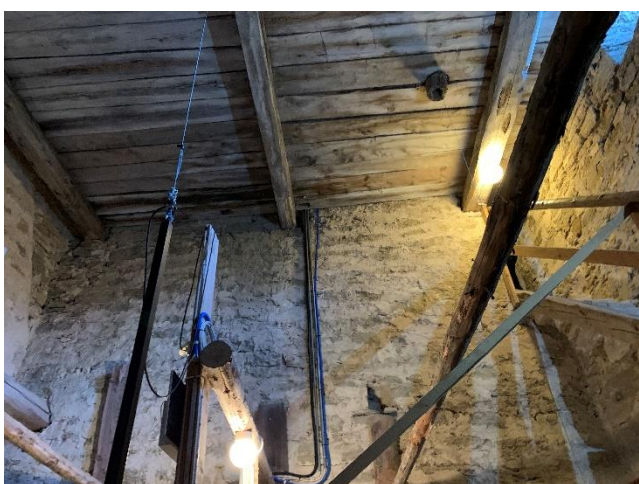
Södra galleriet mot väster. Till höger glugg i södra galleriets västra del. Foto JL 2021.

Utgång från tornets första övervåning till norra galleriet. Till höger norra galleriet mot öster.

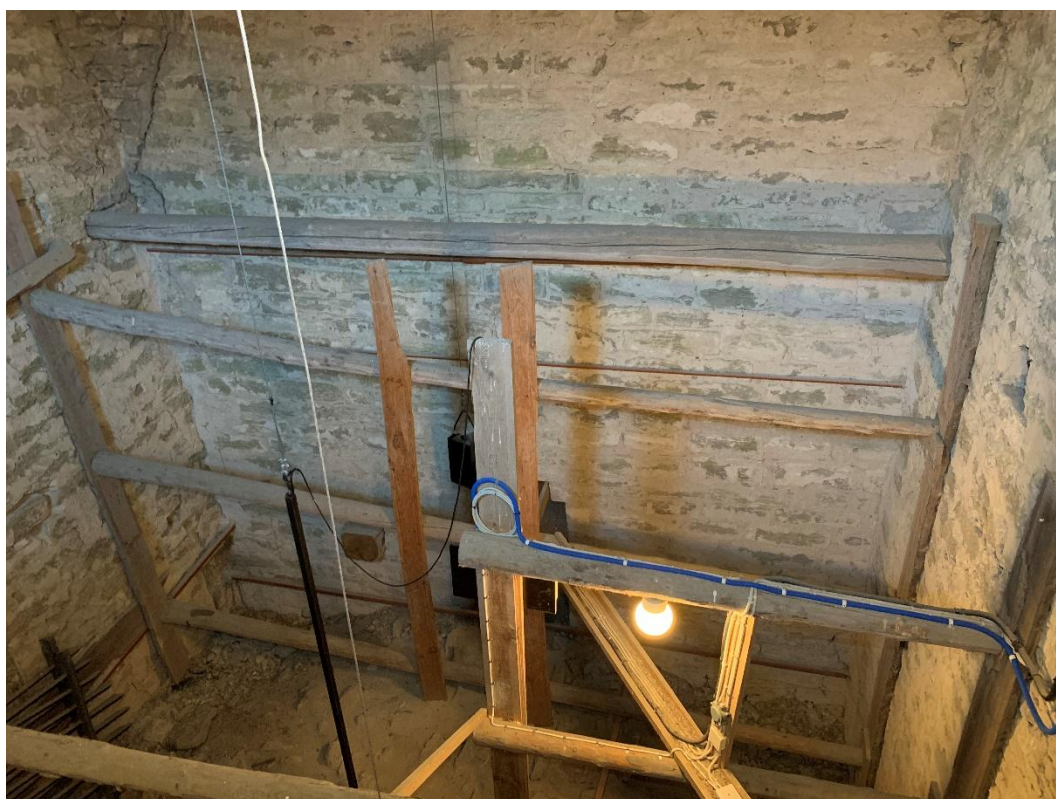
Norra galleriet mot väster. Till höger glugg i norra galleriets västra del. Foto JL. 2021.

Tornets första övervåning. Ovan mot nordöst och sydöst med inlagda bjälkar som trycker mot murverket. Till vänster ovasidan av ringkammarens valv med utgång till långhusvinden i bakgrunden. Nedan till vänster första övervåningen sedd uppåt mot söder. Foto JL 2021.

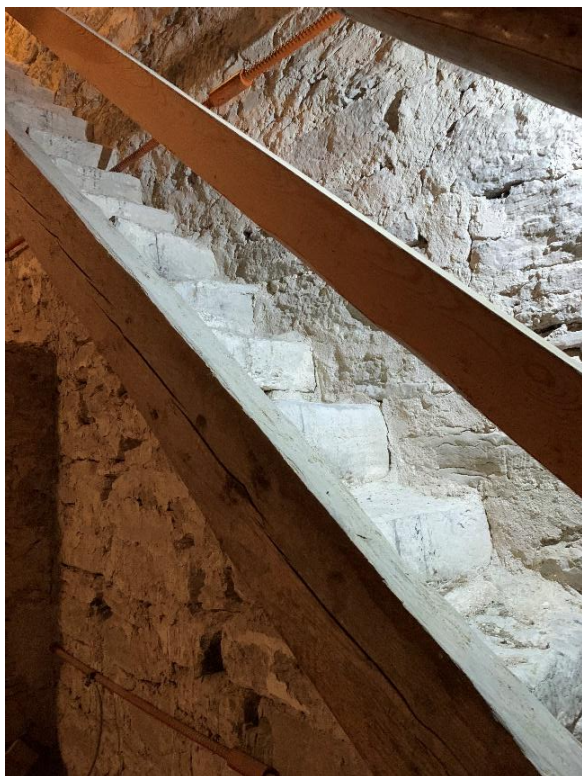
Långhusets västra gavel, synlig i muren på östra sidan av tornets första övervåning och på vilken tornets östra mur vilar. Foto JL 2021.

Långhusets västra gavel, synlig i tornets första övervåning. Den bortersta bjälken är återstoden av ett tidigare bjälklag som delat våningen i två. Foto JL 2021.

Tornets första övervåning uppåt mot sydväst med trappa till andra övervåningen. Foto JL 2021.

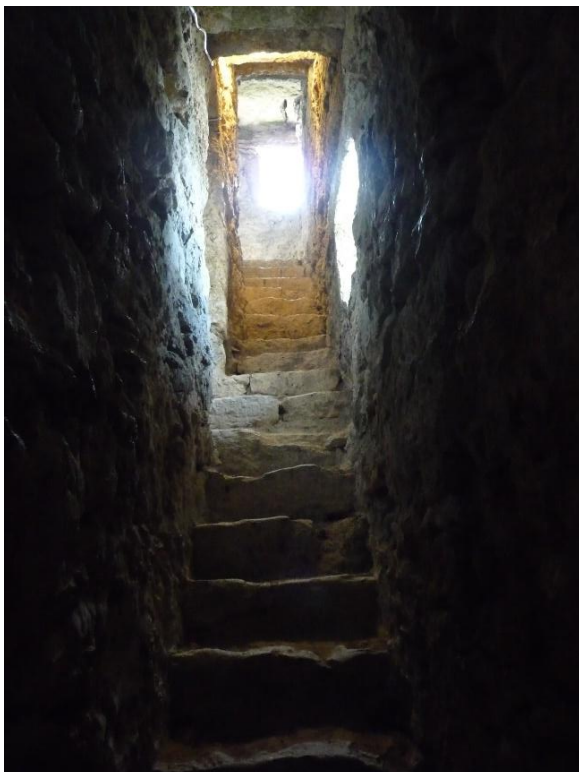
Trappan till andra övervåningen. Stegens ovansida sedda från norr samt uppifrån från söder. Vangstycket av trä, utanför stegen, samt handledaren är löst fogade sannolikt sena tillägg. Foto JL 2021.

Trappan till andra övervåningen. Stegens ovansida sedda från norr samt uppifrån från söder. Vangstycket av trä, utanför stegen, samt handledaren är löst fogade sannolikt sena tillägg. Foto JL 2021.

Den korsformiga gluggens innersmyg i västra tornmuren, placerad för att ge ljus åt både andra och tredje övervåningen. Till höger där trappan av utskjutna stenar i västra muren övergår till en murtrappa i tornets södra mur. Foto JL 2021.

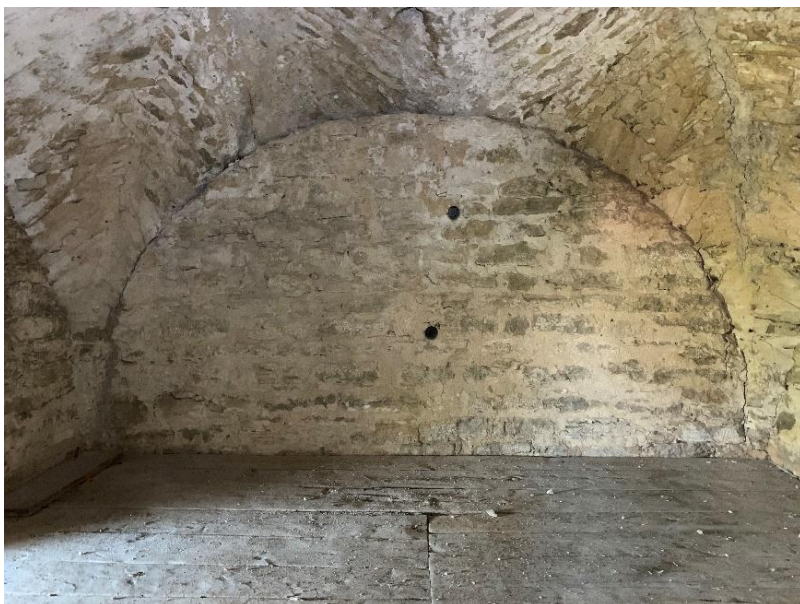
Murtrappan i södra tornmuren från första övervåningen och uppåt. I höjd med ljusgluggen ligger ingången till andra övervåningen. Till höger ljusglugg vid ingången till andra övervåningen. Foto ES respektive JL 2021.

Tornets andra övervåning mot söder. Foto JL 2021.

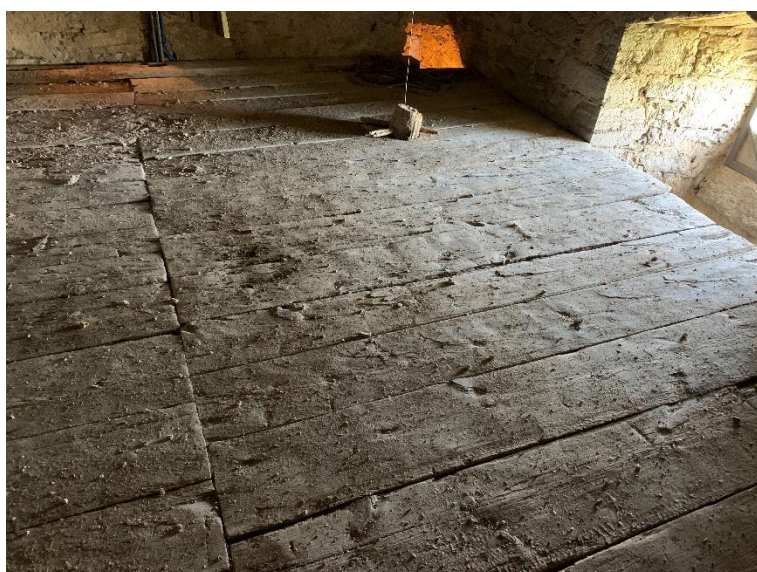
Tornets andra övervåning mot öster med övre delen av långhusets västra gavelröste. Foto JL 2021.

Tornets andra övervåning mot norr. Foto JL 2021.

Tornets andra övervåning, detalj av valvet i rummets sydvästra hörn med hål för draglinor till tidigare klockor, vilket visar att kyrkan tidigare haft fler än nu. Valvet visar avtryck av skälbräder varav rester också sitter kvar. Nedan golvet i våningen samt en i golvet infälld sturk med ekrar av en typ som är vanlig i murade valv snarare än i träbjälklag. Foto JL 2021.

Murtrappan från andra våningen och uppåt, förbi valvet, sedd mot öster och söder i tornets sydöstra hörn där trappan gör en snäv U-sväng före öppningen till nästa våning. Foto JL 2021.

Tornets tredje övervåning, en mellenvåning med begränsad takhöjd under klockvåningens vattendäck. I de fyra hörnen rundade murförstärkningar med infällda bjälkhål i höjd med bjälkhålet till höger. I förgrunden kolonnetter av trä som tidigare suttit i ljudgluggarna. Foto JL 2021.

Klockvåningen mot öster. Foto JL 2021.

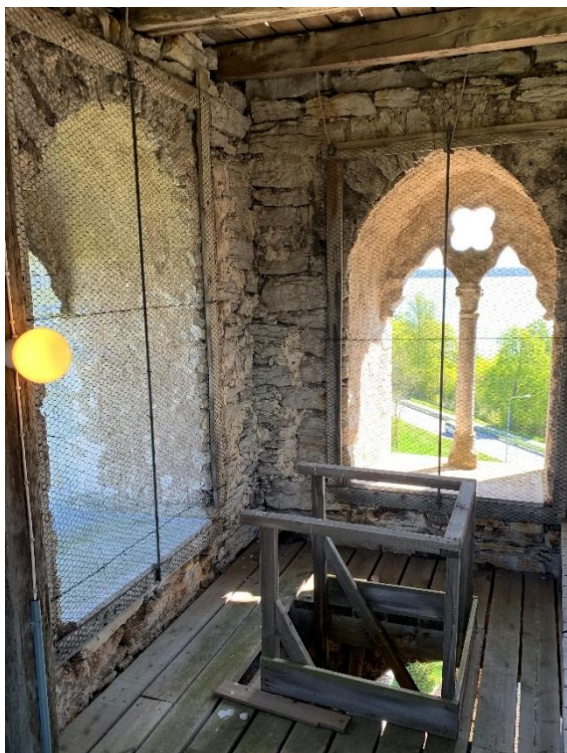
Klockvåningen mot sydväst. Foto JL 2021.

Mellanvåning över klockan, sedd mot väster. Foto JL 2021.

Mellanvåning över klockvåningen, sedd mot sydöst. Foto JL 2021.

Våning innanför de nedre av de spetsbågiga ljudluggarna, sedd mot nordöst, mot väster i nordvästra hörnet samt den södra av de östra ljudluggarna. Foto JL 2021.

Tornets översta våning vid nedre delen av tornhuven, sedd mot söder. Till höger en av de översta ljudgluggarna. Foto JL 2021.

Detalj av tornhuvens upplag på tornets gavlar. Till höger blick uppåt i tornhuven. Foto JL 2021.

Blick från tornhuven nedåt genom den översta tornvåningen. Foto JL 2021.

Passagen från tornet till långhusvinden i långhusets västgavel och därmed äldre än tornet, sedd från nordväst. Till höger stenar med huggen dekor, placerade som avtäckning i öppningen, sedda från öster. Foto JL 2021.

Kraftigt trästycke genom den tidigare långhusgaveln, till vänster sett från tornet, till höger från långhusvinden. Sannolikt rest av de träankare som med hjälp av rotändar och kilar höll ihop murarna enligt Brunius beskrivning innan järnankarna tillkom. Foto JL 2021.

Öppningen i långhusets västgavel från tornet till kyrkvinden, sedd från nordöst. Murverket visar inte samma spår av att förhöjning som det östra gavelröset. Till höger detalj av murverket ovanför öppningen. Flera block med kanträfflor är återanvända från annat sammanhang. Foto JL 2021.

Långhusvinden mot väster och öster. Foto JL 2021.

Långhusvalvens ovansida, sedd mot öster. Foto JL 2021.

Långhusets östra gavel in mot långhusvinden med skorstensstock från 1914. Söder om skorstensstockens nedre del skymtar murparti som sannolikt är rester av den ursprungliga långhusgaveln. Till höger passagen från långhusvinden till koret sedd från sydväst, planerad för ett långhus med lägre placerat valv eller innertak. Foto JL 2021.

Korvinden mot väster med gavelröste från det äldsta koret. Foto JL 2021.

Passagen från långhusvinden till koret, sedd från korvinden i öster. Till höger korvinden mot öster med ljuslugg i östra gavlröret. Foto JL 2021.

Långhusets östra mur ovanför det äldre korets yttertak. Det mellersta partiets grövre murverk synes till sin nedre del vara kunna vara återstod av den äldre långhusgaveln och till sin övre del vara en påbyggnad som redan från början var tänkt att döljas av det nuvarande korets yttertak, vilket tyder på att långhusets högre mått och det nya koret hör till samma byggnadsplan. Foto JL 2021.

Öppning på korvindens norra sida mot sakristievinden, sedd mot norr. Foto JL 2021.

Sakristians vind mot norr. Till höger sakristievinden mot väster längs med korets norra sida, med långhusets nordöstra hörn som ansluter till korets norra mur. Kormuren är förankrad i långhuset med utskjutande förtagningsstenar som arbetats in i murverket. Foto JL 2021.

Fast inredning och inventarier

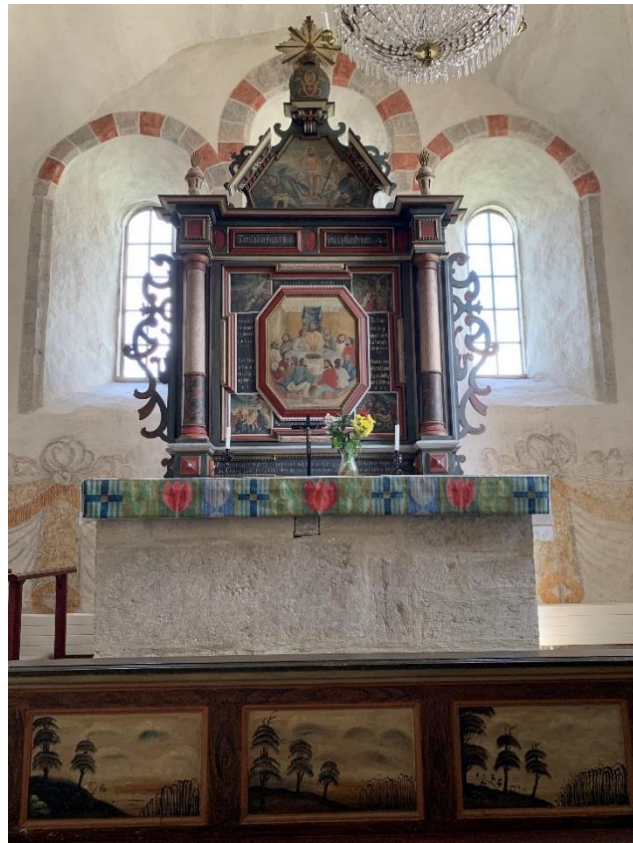
Kyrkans inredning präglas i hög grad av inredning från 1700-talet. Medeltida inslag är få, men samtidigt betydelsefulla. Altaret av huggen kalksten är medeltida. Altartavlan tillkom 1700-1701 och målades 1780 av Johan Niklas Weller. Samtida är predikstolen från 1700, tillverkad av sannolikt samme snickare och bekostad av Dampé Dirichsonk, målades av Weller 1781. Predikstolen är placerad på rester av det medeltida södra sidoaltaret. Bänkinredningen tillkom i omgångar från 1600-talet och framåt. Målningarna från 1700-talet är restaurerade på 1920-talet. Av några få rektangulära nischer har den bakom korbänken ett målat medeltida krön. Triumfkrucifixet, som 1994 återfick den plats vid triumfbågen den hade från omkring 1700 till 1913, då och från 1927-28 var placerat mot tornbågens pelare, tillverkades troligen på 1300-talet och är fäst på en märklig piedestal, formad som en drake. Dopfunten från 1100-talets slut, vars reliefer är bortvittrade, är tillskriven mästare Majestatis. Locket, ritat av Knut Nordenskjöld 1927-28, är fäst i en hissbom, en kopia av ett original från tornets byggnadstid, enligt en rekonstruerad uppställning efter det förmodade ursprungliga arrangemanget. Orgeln från 1995, gjord av Nye orgelbyggeri, ersatte en orgel från 1973, som ersatte en orgel från 1929, första tiden placerad i långhusets nordöstra hörn, som i sin tur ersatte orgeln från 1882 på en läktare. Av läktaren, som stod i långhusets västra del och var byggd 1780-81 men revs 1927-28, är dess dekorerade fält av Johan Niklas Weller 1783 uppsatta som tavlor på väggarna. Kormattan komponerades av Anna-Maria Hoke vid Gotlands Hemslöjd 1948. Klockan göts 1576. På Gotlands Museum förvaras en träskulptur från 1240-talet som synes ha givit upphov till anonymmästarnamnet Tingstädemästaren.

Kyrkorummets inredning, huvudsakligen från 1700-talet. Foto JL 2021.

Altartavlan, sedd från kyrkorummet. Foto JL 2021.

Det medeltida altaret och altaruppsatsen, tillverkad 1700-1701, målad 1780 och Johan Niklas Weller, liksom altarringen. Altarbrunn från 1977 av Mia Enström, Gotlands Hemslojd. Foto JL 2021.

Altartavlans centralparti med målningar av Johan Niklas Weller 1780. Foto JL 2021.

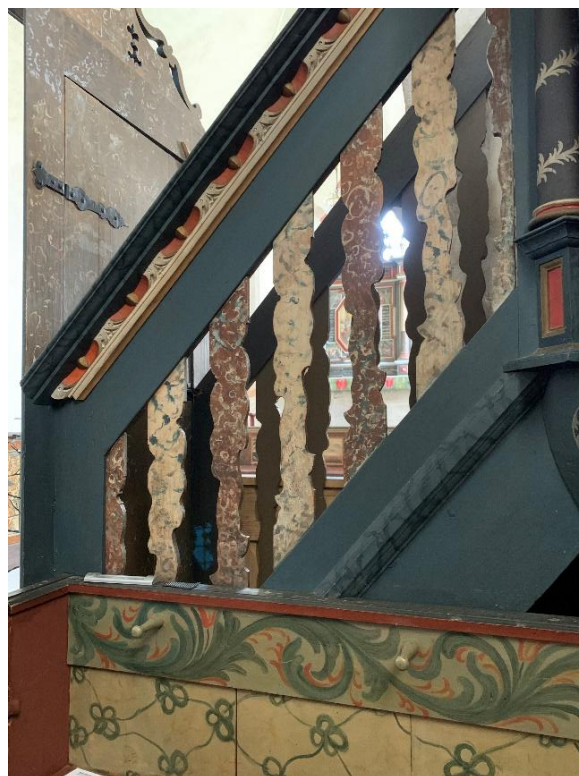
Altarets baksida. Murnischer finns både på baksidan av altaret och i muren mitt emot. Till höger del av den inskrift som berättar om Wellers målningsinsatser 1780 samt baksidan av sidodekoren. Foto JL 2021.

Murnisch i korets sydöstra hörn. Till höger nisch i sakristian. Foto JL 2021.

Predikstol, tillverkad av Dampe Dirichson 1700, målad av Johan Niklas Weller 1781. Foto JL 2021.

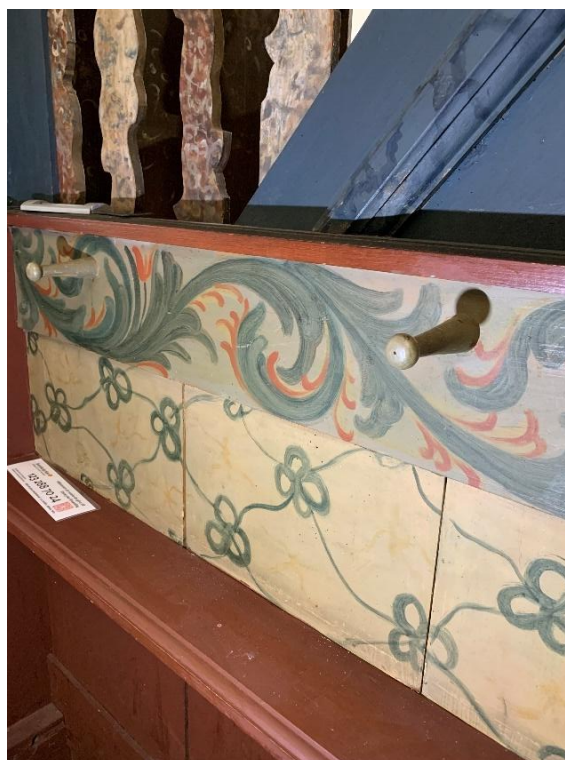
Predikstolen underrede, bestående av äldre sidoaltare. Till höger den genombrutna trappan för att ge sikt mot altaret. Foto JL 2021.

Predikstolstrappan med dörr och målningar av Johan Niklas Weller 1781. Foto JL 2021.

Bänkinredning, tillkommen under 1600-talets slut och 1700-talet och ombyggd vid olika tillfällen, vilket framgår av bland annat speglarnas olika form. Foto JL 2021.

Norra bänkkvarteret med grisaillemålning mot koret. Till höger del av målad dekor inne i bänkkvarter. Foto JL 2021.

Triumfkrucifix med snidad piedestal, tillverkade på 1300-talet. Foto JL 2021.

Dopfund från 1100-talets slut, tillskriven anonymmästaren Majestatis. Foto JL 2021.

Dopfunten. De tidigare löst förvarade delarna sammanfogades vid restaureringen 1927-28, då dopfunten placerades i ringkammaren. Till höger dopfuntslocket från 1927-28, ritat av Knut Nordenskjöld. Foto JL 2021.

Dopfuntslocket från 1927-28 samt detalj. Foto JL 2021.

Dopfunten med hissbon från 1927-28 för locket, sett från ringkammarens fönstersmyg. Till höger hissbon från 1200-talets mitt, som sedan 1895 finns på Gotlands Museum. Foto JL 2021.

Hissbon från 1200-talets mitt, nu på Gotlands Museum i nuvarande och tidigare upphängning. Nederst till vänster kopian från 1927-28 i kyrkan. Foto JL samt, till vänster, Danne Pe Petersson och Hilda Ruiz, 1998-2000.

Orgel, byggd 1995 av
Nye orgelbyggeri.
Foto JL 2021.

Nummertavla från 1730-talet. Till höger kopia från 1937. Foto JL 2021.

En av fem tavlor, uppsatta i kyrkorummet, målade av Johan Niklas Weller 1783 och delar av bröstningen till en 1927-28 riven läktare från 1780-81. Foto JL 2021.

Minnestavla i koret över kung Gustav V:s och drottning Victorias besök i kyrkan 1925. Foto JL 2021.

Klocka, gjuten 1576. Foto JL 2021.

Träskulptur från ca 1240, tillskriven den anonyme "Tingstademästaren". Till höger fattigstock från 1200-talet. Båda nu i Gotlands Museum. Foto Danne Pe Petersson och Hilda Ruiz 1998-2000, Visby stift.

Restaureringar

De senaste restaureringarna

Kyrkorummet genomgick en större samlad omgestaltning under åren kring 1700 då altaruppsats och predikstol tillkom och kyrkorummet försågs med kalkmålningar, varav mindre delar återstår. Vid en ny omvandling i början av 1780-talet målade Johan Niclas Weller inredningen vars dekor ställdes mot ljusa murar i samband med att murarna vitlimmades. Sannolikt förstördes då medeltida målningar, vilka klarade sig bättre i ringkammaren som samtidigt sannolikt avskildes från kyrkorummet till magasin. Under 1800-talets senare hälft skedde förändringar, varvid bänkinredningen målades i en dämpad ljusbrun och brunröd färgskala och den stora orgeln som på äldre foton syns på läktaren tillkom. I övrigt var förändringarna i kyrkorummet under 1800-talets slut jämförelsevis blygsamma. Det höga kyrktornet krävde återkommande renoveringar och de stora järnankarna från 1800-talets senare del torde haft betydelse för tornets fortbestånd. En kamin, installerad omkring 1905, sotade ner kyrkorummet och gjorde en grundlig inre restaurering oundvikligt.

År 1927-28 genomgick kyrkan den omfattande restaurering som berörde många kyrkor under 1900-talets mitt och som innebar att läktaren revs för att frilägga den medeltida arkitekturen samt att äldre kalkmåleri, såväl medeltida som 1700-talsmålningar åter togs fram. Samtidigt iordningställdes ringkammaren till dopkapell. En inre restaurering med rengöring och konservering utfördes 1969. Vid en ny restaurering 1994 efter förslag av Robert Garellick, flyttades krucifixet fram från tornpelarens östra sida till nuvarande plats.

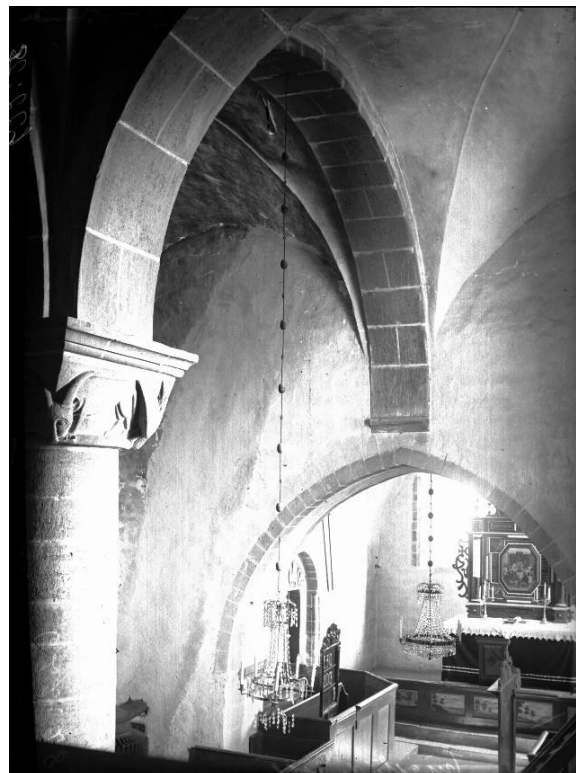
Interiör mot öster under sent 1800-tal eller ca 1900. Bland de få skillnaderna mot idag är att korbänken sträcker sig längre ut i koret samt att bänkinredningen hade annan färgsättning. Äldre foto i ATA.

Interiör mot väster vid 1800-talets slut. Läktaren från 1780-81 revs 1927-28. Orgel byggdes 1882. Ringkammaren, som enligt Brunius beskrivning ca 1860 var avskärmd till magasin är öppnad mot kyrkorummet. Bänkinredningens färgsättning är sannolikt från 1800-talets senare del. Foto Olof Sörling 1891, ATA.

Interiör mot öster i början av 1900-talet. Kyrkans kamin med fristående rökrör i järn har på knappt tio år sotat ner kyrkorummet. Foto Efraim Lundmark ca 1910, ATA.

Interiör mot väster och öster i mitten av 1910-talet. Ringkammaren har avskärmats till vapenhus med glasdörrar. Krucifixet placerat på långhusets norra mur. Kaminens rökrör har våren 1914 ersatts av en murad skorstenstock, som på för tiden vanligt sätt bilats in i muren upp till valvet, varvid flera inmurade bildstenar kom att förstöras. Foto Einar Erici 1914, ATA.

Interiör mot öster efter restaureringen 1927-28. Foto ca 1930 i Gotlands Museum (969:30). Till höger krucifixets uppställning efter restaureringen samt den frilagda tornbågen efter att läktaren rivits. Foto Alfred Edle ca 1930, ATA.

Orgel från 1929, sannolikt ritad av Knut Nordenskjöld och byggd av Åkerman & Lund. Uppsatt i långhusets nordöstra hörn, senare flyttad till ringkammarens södra sida och 1973 ersatt av ny. Foto Alfred Edle ca 1930, ATA. Till höger bevarad spira från orgelhusets tak. Foto Danne Pe Petersson och Hilda Ruiz 1998-2000, Visby stift.

Interiör mot väster efter restaureringen 1927-28. Foto Iwar Anderson 1938, ATA.

Piedestalen till krucifixet sedan kaminen placerats intill ca 1905. Till höger piedestalen sedan krucifixet flyttats till långhusets norra mur ca 1910 innan det 1927-28 flyttades till tornbågens pelare och senare, 1994, flyttades tillbaka till långhuset nordöstra hörn. Äldre foton i ATA.

Interiör mot öster efter restaureringen 1927-28 innan restaureringarna 1969 och 1994, då krucifixet återplacerades i sydöstra hörnet. Vykort av Hans Hemlin, 1960-talet, efter Bengt G. Söderberg, Kyrkorna på Gotland, 1978.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjarats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornyfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Fornlämningar

Cirka 30 meter norr om kyrkan ligger en rektangulär husgrund med måtten 15 x 8 meter. Husgrunden är klassad som fornlämning. I Fornreg beskrivs den enligt följande. Vallarna är i höjd med övrig mark och i regel 120 till 130 cm breda, bestående av resta kalkhällar 20-30 cm långa och 2 cm breda. Parallell med kortsidorna och 6,5 meter från den östra sidan är en 90 cm bred vall, som sammanbinds med långsidorna.¹ Husgrunden påträffades vid utvidgningen av kyrkogården 1937 och den undersöktes samma år.²

Ytterligare en fornlämning utgör trappgavelsporten, 40 meter norr om kyrkan. Gårdsportens har en spetsbågig öppning. Öppningen har på ömse insidor två resta huggna kalkstenshällar, 150 x 80 cm stora, vars kanter mot öster är huggna som kolonnetter. Ovan kalkstenshällarna finns profilerade vederlag. Genom porten gång som leder till kyrkogården.³

Kyrkogården

Vid öppning av en grav påträffades ett djurhuvudformat spänne. Var graven låg finns ingen uppgift om, fyndet förvaras på Statens Historiska Museum.⁴

På södra delen av kyrkogården finns en fyndplats för en spjutspets och en del av en tång, båda av järn.⁵

Arkeologiska undersökningar

Vid grävning för ett kabeldike 1944 påträffades 1 meter från vinkeln kyrkans norra långsida och sakristians västra vägg ett skelett som låg med kraniet i väster i en stenkista. Graven låg på 35 cm djup och är undersökt och borttagen.⁶

¹ L1976:9923 (Tingstäde 3:1)

² Bergström 1938

³ L1976:9922 (Tingstäde 2:1)

⁴ Thunmark-Nylén 1995 & SHM Inv. nr: 11293

⁵ L1976:4912 (Tingstäde 98:1)

⁶ Svahnström 1944. L1976:6614 (Tingstäde 137:1)

I samband med nedläggning av åskledare grävdes hösten 1982 fyra schakt varav tre i anslutning till kyrkan.

Schakt B gick från sakristians nordöstra hörn till kyrkogårdsmuren. 2 meter väster om muren påträffades ett flertal större kantställda kalkstenar, inga spår av gravläggningar noterades kring kalkstenarna. Två fynd tillvaratogs i schaktet, ett mynt från 1800-tal, och en keramik skärva, rödgods.

Schakt C gick från nuvarande södra murens ingång till kyrkans södra port. I schaktets södra del påträffades ett golv av större obearbetade kalksensflis cirka 40 cm under markytan. Vid golvets norra begränsning hittades två välhuggna m tjocka kalkstensblock liggande i vinkel som enligt undersökaren kan ha utgjort ett hörn till en byggnad, inga fynd tillvaratogs i schaktet.

Schakt D togs upp norr om den äldsta kyrkogårdsmuren och söder om den husgrund som utgör den äldsta prästgården under de påförda lagren påträffades ett kulturlager samt större markfasta stenar, varken kulturlagret eller stenarna undersöktes! I schaktet tillvaratogs ett flertal skärvor keramik, bland annat äldre rödgods, troligen medeltida.⁷

Kyrkan

Ett 30-tal bildstenar har påträffats i kyrkan och huvuddelen av dessa är inmurade i tornet, dessa klassas som Övrig kulturhistorisk lämning. I Fornreg finns uppgift om att några av bildstensfynden har flyttats till Gotlands Fornsal.⁸ Några uppgifter om detta finns dock inte i Gotlands Museums katalog.

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och

⁷ Elfvendal 1982

⁸ L1976:6710 (Tingstäde 142:1)

byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobyggandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistoriker utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vind och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i

slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpopsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvårdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsöcken. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kinningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklostets och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för slakten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare

uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans mest karaktäristiska särmerke utgör det höga tornet med sina många ljudgluggar i flera våningar. Tornet dominerar hela anläggningen och är kraftfullt, bredare än långhuset. Bortsett från tornets övre del utgör kyrkan en av de på Gotland som präglas av en elegant romansk arkitektur utan gotiska inslag. Västportalen är en av de största på Gotland. Korets och långhusets fasader präglas av ett omsorgsfullt bearbetat kvaderstensmurverk som också gör det möjligt att läsa ut murarnas förändringar.

Kyrkorummets särprägel ligger bland annat i dess kolonn och pelare, som delar upp rummet. Långhuskolonnen blir karaktärsgivande i rummet också genom dess relativt breda form, de ovanligt uttrycksfulla relieferna och att rummet är relativt smalt för att vara tvåskeppigt. Även långhusvalven med sina fint murade runda bågar utgör ett uttryck för den ovanligt eleganta romanska arkitektur som präglar delar av kyrkan.

Enastående i kyrkan är portalomfattningen till sakristian, som en rest av det äldre koret och en av de tidigare bevarade gotländska kyrkoportalerna, dess motiv samt att den har kvar märkningen från själva flytten. Ovanligt är också hur det äldre koret avspeglar sig i det nuvarande koret genom grundmurar och spår i muren och på vinden. Kyrkans murverk bär på ovanligt många byggnadsspår, som triumfbågens avvikande krökning vid anfangen som visar på en förändring eller ändrad plan. Ovanligt är också hur koret är yngre än långhuset och utgör en komplettering av de, inte första steget till en ersättning.

Ringkammaren bildar ett ovanligt sammanhängande rum. Det avskiljs med sin tvådelade tornbåge. Och domineras av den höga porten i väster och det högt placerade fönstret i söder, vilket väcker frågor om det kan vara avsett att fungera som utgång till någon typ av läktare. 1700-talets måleri, som figurscenen på norra muren, är av ett ovanligt slag då tidens målningar mest präglas av dekorer. Enastående i ringkammaren är också det 1927-28 rekonstruerade arrangemanget med dopfunten, som bygger på rester av den skulpterade och ovanligt väl bevarade hissbomen. Dopfuntslocket är ett av få påtagliga inredningsföremål från 1920-talet i de gotländska kyrkorna.

Kyrkans inventarier

Bland särskilt viktiga inventarier att lyfta fram kommer triumfkrucifixet med dess märkliga piedestal främst. 1700-talsinredningen med dess dekor av Johan Niklas Weller från början av 1780-talet, och inte minst delarna av den målade läktaren, är värda att lyftas fram, liksom nummertavlan från 1730 och bänkarnas dekorativa måleri.

Tornets övervåningar och kyrkvinden rymmer många värdefulla miljöer. De många ankarjärnen och stabiliserandebjälkarna visar på de vedermödor man lagt på att hålla tornet i stånd. Gallerierna med sina rundbågiga öppningar är inte bara dekor i fasaden utan möjliga att beträda. Murverket, särskilt i kyrkans äldre delar, innehåller återanvänt material med rester av huggen dekor av olika slag.

Murtrappan av utskjutande stenar är både ett enkelt och vågat sätt att göra en trappa på. Tornets andra övervåning utgör ett fint rum med sitt slitna trägolv och murade kryssvalv. Tornets övervåningar är en imponerande miljö även från tornets insida. På långhus- och korvinden utgör inte minst triumfbågsmuren ett gåtfullt stycke som berättar om delar av den äldsta kyrkans utformning.

Kyrkogården

Tingstäde kyrka ligger på en höjd invid Tingstäde träsk. Det öppna landskapet med vida utblickar ger kyrkomiljön en ovanligt tilltalande och framträdande plats av stort historiskt och miljöskapande värde. Det förstärks av en ruinlämning sydost om kyrkan vars funktion ännu inte är utredd.

Kyrkogården tillhör Gotlands medelstora kyrkogårdar efter en utvidgning åt norr. Den äldre kyrkogården har troligen aldrig utvidgats och har kvar sin medeltida storlek. Kyrkogårdens storlek och utvidgning berättar om sockens expansion och ökade befolkningens mängd under 1900-talet.

Kyrkogården har tydliga årsringar genom att den äldre kyrkogårdens norra mur bildar en avgränsning till den yngre kyrkogården. Den yngre kyrkogården präglas av tidstypiska låga gravvårdar från 1900-talet men bär en historia om den medeltida prästgården synlig genom en välbevarad trappstegsgavelport och gångar och murar som markerar bottenplanet för den medeltida prästgården.

Murarna kring den äldre kyrkogården är troligen medeltida. De har delvis buktande uppbyggd av stenar med olika storlek, varav flera större stenblock i basen. I det sydöstra hörnet finns ett par bevarade hästbindslen och i den västra mursträckningen framför tornet en rad utstickande stenar av samma höjd som troligen varit stöd för bänkar. Sammantaget har muren ett mycket högt historiskt och miljöskapande värde då den har bevarat en ålderdomlighet både till utformning och detaljer. Även den yngre kyrkogården omges av en kallmurad stenmur. Murarna kring kyrkogården skapar en rumslighet.

Den äldre kyrkogården har ett par huvudgångar och saknar i övrigt gångar vilket är ett ålderdomligt drag.

I den nordvästra delen av den äldre kyrkogården finns en stiglucka, troligen uppförd 1762 av äldre stendetaljer, enligt SvK från den medeltida prästgården.

På den äldre kyrkogården finns idag inga träd men söder om kyrkan växer äldre stamsyrener. Några gravar är omgivna av buxbomshäckar. Avsaknaden av träd synliggör kyrkan på ett tilltalande sätt samtidigt som de lågt växande buskarna ger en grönska och karaktär till kyrkogården. Den yngre kyrkogården omges av en trädkrans vilket ger en rofylld lummighet i denna mer öppna del av kyrkogården som helhet.

Norr om kyrkan finns få synliga gravar. Söder om kyrkan finns flera högresta gravar. Många av gravstenarna speglar bygdens historia, dess människor, gårdar och näringsliv och representerar på så vis ett stort historiskt, kulturhistorisk och konstnärligt värde. 23 av gravvårdarna på kyrkogården anges som kulturhistoriskt värdefulla i kyrkogårdsinventeringen 1996.

Naturvärden

Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Tingstade kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista

ÅR	BYGGNADSDDEL ETC.:	REF.
1169	Årtal enl. Spegel och Peringskiöld.	SvK
s. 1100-tal	Dopfont av anonymmästaren Majestatis.	GK, SvK
1100-tal	En absidkyrka av sten uppfördes, SvK anger att den uppfördes på sent 1100-tal. Den nuvarande sakristieportalen utgjorde trol. korets sydportal.	GK, SvK
o. 1230	Höjdes långhuset och välvdes tvåskeppigt.	SvK
o. 1240	Träskulptur i form av kvinnligt helgon, nu i Fornsalen.	SvK
o. 1250	Revs absidkoret och det nya koret med sakristia uppfördes, troligen uppfördes även nedre delen av tornet vid detta tillfälle. Muralmålningar i koret, GKM anger o. 1240.	GK, SvK GK, GKM
1200-tal	Hissbom i form av drake SvK anger o 1250. Fattigstock nu i Gotlands fornsal.	GK, SvK SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
t. 1300-tal	Helgonbilderna i ringkammaren målades.	GKM, GK
1344	Gravhäll lagd över kyrkoherden Botulv (inskr.).	GK, SvK
1300-tal	Tornets övre delar byggdes, SvK anger tidigt 1300-tal. Det var även nu som prästgården och den trappstegsformade portalen uppfördes. Triumfkrucifix med dess piedestal.	GK, SvK
s. 1400-tal	Träskulptur föreställande Maria nu i Gotlands fornsal.	SvK
1576	Kyrkklockan göts (inskr.).	GKR, SvK
1688	Brädtak lades på tornhuven och galleritaken, trol. nygjordes spiran. Lades nytt golv i sakristian och kyrkan, trol. partiell omläggning.	SvK
1696	Belades koret med tegel. Sakristian reoverades.	SvK SvK
1600-tal	Merparten av bänkinredningen.	GK, SvK
1698-1705	Genomgripande renovering (inskrift på ringkammarens vägg). Altarskranket.	SvK SvK
t. 1700-tal	Fattigstock utanför kyrkogården i SÖ (numera i Gotlands fornsal).	SvK
1700	Skänktes altaruppsatsen av Peter Dahlberg. Nytt golv i nedre kyrkan. Predikstolen tillverkades. Fyra nya bänkar.	SvK SvK SvK SvK
1701	På hösten målades altaruppsatsen. Även predikstolen, altarskranket och väggarna målades detta år. Altarskranket målades av Rasmus Bartsch.	SvK GKS
1703	Draperimålningar. Fick långhuset ett nytt bördningstak, följande år tjärades taket och slutligen täcktes det med ”tångetaak ute på byrningen”.	GK, SvK SvK
1705	Nytestamentlig kalkmålning i ringkammaren.	GK, GKM
1706	Korets portal (bruddörren) fick ny dörr. Sju nya bänkar.	SvK SvK
1708	Öppningen vid predikstolen togs upp.	SvK
1724(?)	N sakristiefönstret togs upp.	SvK
o. 1730	Nummertavla.	SvK
1735	Långhusets N portal fick ny dörr.	SvK
1744	Tornets portal fick ny dörr.	SvK
o. 1750	Prästgården revs.	GF
1755	Korbänk.	SvK
1762	N kyrkogårdsportalen uppfördes, delvis av material från den gamla prästgården.	GF
1780	Läktaren byggdes (inskr.).	SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1780	Johan Weller målade altarpuppans och läktarbröstning, trol. målade han även altarskranket. Kyrkan vitlimmades. Avbalkning mellan långhus och ringkammare.	GKS, SvK SvK SvK
t. 1800-tal	Ljuskrona för fem ljus.	SvK
1804-05	Nummertavlan renoverades.	SvK
1825	Anslagstavla.	SvK
1872	Tornhuv. Nya galleriavtäckningar.	SvK SvK
1872	Inläggning av ankarjärn i tornmurarna.	GF
1882	Orgel, byggd av Salomon Molander & Co, Göteborg.	ISO, SvK
s. 1800-tal	Ankarjärn genom tornmurarna.	SvK
1800-tal	Var ringkammaren inredd med sädesbingar till sockenmagasin.	SvK
t. 1900-tal	Ljuskrona skänktes av konsul Stahre på Furubiers.	SvK
Trol. t.	Hade tornhuven fyra små tittgluggar, möjliga att stänga med	GF
1900-tal	plåtluckor. Var avsedda för spaningsverksamhet.	
1925	Sakristan täcktes av plåttak och långhuset av bräder.	SvK
1927-28	Kyrkan restaurerades för att i möjligaste mån återställa interiören. Grundförslaget utarbetades av Knut Pettersson och omarbetades av Knut Nordensköld; Läktaren monterades ned. Golvet långhus och ringkammaren sänktes. Tornets första våning sammanslogs med kyrkorummet (tidigare spannmålsmagasin och vedbod). Dopfunten flyttades till sin ursprungliga plats med en rekonstruerad hissbom. Muralmålningarna togs fram och konserverades av C. W. Pettersson. Kyrkbänkarnas målning togs fram och rekonstruerades liksom altaret och predikstolen. Felande kolonner och masverk ersattes. Tegeltak på långhuset, tidigare falar. Utvändig puts togs ned och kyrkan putsades om.	GF GF GF GF GF GKM GF GF GF GF
1927-28	Värmeledning.	GF
1929	Orgel, byggd av Åkerman & Lund, Stockholm.	ISO
1945	Kyrkogården utvidgades.	GF
1946	Elektrisk installation i kyrkan.	GF
1967	Byttes pannan.	GF
1969	Genomgick kyrkan en mindre restaurering invändigt under ledning av konservator Erik Olsson då muralmålningarna rengjordes och väggar och valv omkalkades.	GK
1973	Kyrkan fick en ny orgel, byggd av Anders Perssons Orgelbyggeri, Viken.	ISO
1981-83	Omfattande yttre restaurering vars främsta syfte var att stabilisera murverket och renovera tornhuven. Tornspirans konstruktion renoverades, ny panel lades på. Virket i tornhuven förnyades. Taken lades om.	GK, GF

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1981-83	Nytt vattendäck. Tornet förstärktes. Fasaderna tvättades, tornet foglagades, sakristian putslagades och kalkavfärgades. Åskledare. Delvis nya solbänkar. Fönster och dörrar sågs över, S långhusportalen fick ett nytt lås. Översyn av kyrkogårdsmuren, ny grind. Vid schaktning för åskledare fann man vid S kyrkogårdsmuren påträffades rester av en stiglucka riven i slutet av 1800-talet.	
1994	Kyrkan genomgick en inre restaurering. Projekteringen utfördes av Robert Garelick, Raä. Arbetena omfattade bl.a. rengöring och konservering av muralmålningar och övriga väggytor i ringkammaren, nytt värmesystem, sänkning av korgolvet, ny placering av triumfkrucifixet. Kyrkogrunden grävdes delvis ut och man fann en mur av kalksten innanför kyrkans N mur. I kyrkans torn påträffades ett äldre kalkbruksgolv.	GF GF
1995	Ny orgel byggd av Nye Orgelbyggeri.	GF
1999	Fyra gravhällar konserverades.	GF
2001	Kyrkans fasader puts- och foglagades och synligt virke tjärades. Fönstersnickerierna målades renoverades utvändigt. Sakristian kalkavfärgades.	GF
2003	En mobiltelefonstation monterades i tornet. Minneslunden anlades.	GF GF
2005	Stigluckan och prästgårdsportalen restaurerades. Ljusredskap och andra metallföremål restaurerades.	GF GF
2012	Konservering av bildstensfragment. Entreprenör Ars Mundi.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.
GF (GM)	Gotlands fornsals arkiv. (Gotlands Museum).
GK	Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKS	Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.
Inskr.	inskrift i kyrkan
o.	omkring
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
Strelow	Nilssön Strelow, H., Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland bd I:2, 1925.
t.	tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölagen (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförelse av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslagen (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilda gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalken (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA (Antikvarisk-topografiska arkivet)*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM (Statens Historiska Museer)*, Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Bergström, L-E. 1938. Undersökningar vid uppmätningen av en medeltida husgrund invid Tingstäde kyrka på Gotland. Dnr:2731/38.
 Elfwendal, M. 1982. Arkeologisk delundersökning Tingstäde kyrka, Tingstäde sn. Gotland. Handlingar i Riksantikvarieämbetets arkiv, ATA, Stockholm.
 Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby.
 Inventering av inventarierna i Tingstäde kyrka 1998-2000, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.
 Inventering av Tingstäde kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Roger Öhrman, Gotlands fornsal.
 Svahnström, G. Skrivelse till Raä, dnr 4265/44.
 Vård- och underhållsplan Tingstäde kyrka 2008. Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Böttger-Niedenzu, B. & Niedenzu, A. 1988. Neufunde gotländischer Bildsteine 1981–1985. Skandinavistik 18.
 Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.
 Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
 Nilssön Strelow, H., Cronica Guthilandorum, 1633.
 Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
 Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
 Sveriges Kyrkor, Gotland bd I:2, 1925.
 Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
 Thunmark-Nylen, L. 1995. Churhyard Finds from Gotland (11th-12th centuries). Ingår i:
 Jansson, I. (Red.) 1995. *Archaeology East and West of the Baltic*. Papers from the Second Estonian-Swedish Archaeological Symposium Sigtuna, May 1991.
 Utas, Jan Andréasson-, Om gotländska valv, examensarbete i Arkitekturens teori och historia, Chalmers tekniska högskola, 1971.

Kartor

Skattdägningskarta Tingstäde sn. Lantmäteristyrelsen H79-4:2.
 Laga skiftes karta 1891. Lantmäteristyrelsen H79-3:4.